

1943 РІК В ІСТОРІЇ ОУН І УПА

Без ґрунтовного всебічного вивчення історії українського визвольного руху годі зрозуміти процеси, що відбувалися на території України в роки Другої світової війни та в перше повоєнне десятиліття. Особливо складним у геополітичному сенсі був 1943 р., який визначав повоєнний устрій світу. Тому прискіпливе дослідження діяльності ОУН і УПА (як основних репрезентантів українського визвольного руху) саме цього року несе чималий науковий інтерес, адже допомагає повноцінно реконструювати основні події та явища на території воюючої України.

Проте досі означена проблематика розглядалася лише побіжно в загальних працях з історії ОУН і УПА українських та зарубіжних учених (ідеться, насамперед, про монографії Ю. Киричука, А. Кентія, А. Русначенка, Г. Мотики, А. Гогуна). Пропонована стаття є спробою комплексного дослідження на цій ділянці.

На зламі 1942—1943 р. фортуна раз і назавжди відвернулася від гітлерівської Німеччини. Якщо в 1942 р. прагматичне керівництво Вермахту сподівалося бодай на перемогу над Радянським Союзом, що могло створити передумови для продовження боротьби із Заходом або хоча б для початку переговорів про мир на прийнятних для Берліна умовах, то після Сталінградської катастрофи перед німецькими маршалами та генералами замаячила примара нової поразки у світовій війні, поразки ще більш нищівної і жорстокої, ніж у 1918 р. Всіма силами намагаючись змінити долю своєї країни, німецькі військовики з відчайдушністю приречених на смерть людей стримували наступ Червоної армії на Захід, водночас прагнучи знайти порозуміння з американцями та британцями й домовитися з ними про сепаратний мир ціною усунення Адольфа Гітлера та нацистів від влади. Як це не парадоксально, але починаючи від 1943 р. Й. Сталін повинен був благати Всевишнього про те, аби Він зберіг життя А. Гітлерові й тим самим дозволив йому — Сталіну — увірватися в Європу зі своїми військами та планами комуністичної експансії. Радянська дипломатія і розвідка зробила все можливе, аби зруйнувати усі ймовірні варіанти сепаратних домовленостей між Німеччиною та Заходом.

На початку 1943 р. Кремль постав перед серйозною проблемою. У січні на конференції у Касабланці між американцями та британцями виникли суттєві розбіжності в поглядах на подальший перебіг війни. Американці, з притаманними їм прямоотою і раціоналізмом, наполягали (як цього й вимагав Й. Сталін) на відкритті другого фронту у Франції одразу ж після закінчення боїв у Північній Африці. Хитріші британці не шукали для своїх військ коротших шляхів у Німеччину й наголошували, що висадитись союзникам потрібно в Італії з подальшим розвитком наступу в напрямку балканських держав. План Вінстона Черчілля ніс смертельну загрозу для Радянського Союзу. Якби Франклін Рузвельт дослухався до свого лондонського, а не московського союзника, хід війни міг би кардинально змінитися. З великою долею ймовірності можна припустити, що поява англо-американських військ на території Югославії, де проти німців діяла армія Йосипа Тіто й загони Дімітра Міхайловича, змусила б Вермахт покинути цю країну, а також і Грецію, де так само був доволі потужний рух опору. Очевидно, що на бік західних союзників моментально перекинулися б болгари, румуни, угорці й словаки. Поява альянтів посилила б польський партизанський рух і сприяла б відновленню некомуністичної польської державності. Радянському Союзові було б перекрито шлях на Балкани і в Центральну Європу, сталінський СРСР знову міг бути «замкнутим» у кордонах 1939 р.

За таких умов Червона армія розвиває неабияку активність на південному відтинку Східного фронту — особливо влітку—восени 1943 р. Коли англо-американці десантуються в Італії, що виходить із війни, й розмови про можливий похід на Балкани набирають реальних обрисів, Червона армія розбиває німців під Курськом, а потім потужним «стрибком» досягає Дніпра, який форсує без належної підготовки, без урахування ширини річки, не чекаючи, поки вода вкриється льодом. Сталін, не зважаючи на кількість жертв, жене червоноармійців на південний захід. Його армія прискореним темпом наступає не на територію Білорусії, звідки відкривається прямий шлях на Варшаву та Берлін, на Вільнюс і Кенігсберг, а на територію України, що володіє незрівнянно більшими людськими ресурсами (які можна мобілізувати і кидати на смерть), промисловим і сільськогосподарським потенціалом (який можна нещадно експлуатувати), а найголовніше — контроль над якою дає змогу

розвинути експансію за основним російським імперським вектором — на Балкани, до чорноморських проток і Середземного моря, поставивши крапку в намаганнях англійців зміцнити в цьому регіоні позиції власної імперії. Вихід на територію України також дозволяв Й. Сталінові закріпити західні кордони СРСР принаймні в тих межах, які визначила 1939 р. угода з Берліном, тобто заволодіти нафтовим басейном Дрогобича, Львовом і гірлом Дунаю.

Був у кремлівського володаря ще один немаловажний мотив для розгортання основного удару Червоної армії в 1943 р. на південному заході, а не на заході. Партизанська розвідка з тривогою доповідала про те, що на території Західної і Правобережної України щоденно посилюються, розгортаючи активну боротьбу проти німців за самостійну Україну, українські націоналісти, які, в разі появи на кордоні України американців і британців, можуть спробувати домовитися з західними союзниками про підтримку. І навіть якщо англо-американці не підуть на відверту співпрацю з українським визвольним рухом, вони зможуть використати його існування як додатковий фактор тиску на СРСР.

Очевидно, що це підштовхувало Й. Сталіна якнайшвидше поновити контроль над територією України, а платою за першість у таких перегонах було життя мільйонів новомобілізованих українських солдатів Червоної армії та сотень тисяч українських патріотів.

У цьому вузлі геополітичних хитросплетінь і боротьби між потужними світовими імперіями за вплив у повоєнному світі українським націоналістам належало знайти таку лінію поведінки, яка могла б бути максимально ефективною для досягнення їхньої основної мети — створення самостійної соборної Української Держави.

До початку війни між Німеччиною та СРСР Третій Райх виглядав для керівників українського визвольного руху досить непрогнозованим, екстравагантним, але все ж таки природним союзником, який руйнує міжвоєнну Версальську систему і формує в Європі життя за новим національним принципом, в основі якого лежить клич про право народу на самовизначення (саме під таким гаслом А. Гітлер відновив контроль Німеччини над Райнландом, приєднав до своєї держави Австрію, Судети, західну і північну частини Польщі з трьома мільйонами німецького населення). Поява на карті Європи Словаччини і Хорватії, надання «національного забарвлення» новому кордону між Румунією та Угорщиною давали привід

вважати, що гітлерівська «Нова Європа» — це Європа національних держав, хай навіть і союзних із Німеччиною. Підготовка ж війни з Радянським Союзом, на думку українських патріотів, змушувала німців шукати спілки з українським визвольним рухом, толерувати його і навіть не противитися проголошенню державності. Можливу появу незалежної України на початку німецько-радянської війни в обох частинах ОУН вважали не лише потрібною для самих українців, але й корисною для Німеччини, яка могла отримати важливого стратегічного союзника на Сході Європи.

Дивна поведінка німецьких військових і політичних кіл напередодні війни, які, з одного боку, не відкидали співпраці з українськими самостійницькими групами, а з іншого — не давали жодних політичних гарантій та обіцянок, насторожила українських націоналістів настільки, що радикальніші й молоді бандерівці на початку німецько-радянського зіткнення самовільно оголосили знаменитий Львівський Акт 30 червня 1941 р., яким спровокували німців на передчасне викриття своїх колонізаційних планів перед українським суспільством. Жорстка реакція Берліна на перші спроби українського державного будівництва (бодай і в союзі з Німеччиною) поставила обидві фракції ОУН на межі 1941—1942 рр. перед загрозою повного фізичного знищення. Навіть намагання поміркованішої мельниківської Організації переконати німців у доцільності існування уже не союзної, а сателітної України, наштовхувалися на стіну нордичного нерозуміння і жорстокості. Українські політичні в'язні, члени ОУН обох напрямів, почали масово заповнювати табірні бараки у Заксенгаузені, Аушвіці, Майданеку. Розстріляні та повішані націоналісти знайшли свій останній прихисток у масових захороненнях Бабиного Яру, в Дніпропетровську, в Дрогобичі і Полтаві, Рівному і Кременчуку.

Перед керівниками бандерівського та мельниківського Проводів у 1942 р. постало одвічне філософське питання: що робити? Як себе поводити в умовах наростання нацистського терору проти Організації і проти цивільного українського населення? І обидві націоналістичні групи розпочинають роботу за подібними сценаріями (тільки бандерівці випереджають своїх колег приблизно на п'ять-шість місяців): використовувати будь-яку нагоду легальної праці через національні культурні установи, церкву, органи українсько-го місцевого самоврядування, законспірувати головні організаційні

кадри, розгорнути антигітлерівську та антикомуністичну пропаганду, накопичувати зброю і готувати план масштабного збройного повстання. Цей сценарій, який гітлерівські спецслужби у донесеннях з окупованих територій Сходу характеризували як «біг на місці», а самі націоналісти окреслювали висловом «тримати зброю при нозі», розроблявся з урахуванням імовірного розвитку бойових дій. Поки німецькі армії зберігали стратегічну ініціативу на Східному фронті, оунівці вважали можливість військової поразки СРСР реальною. Натомість вони уже не вірили в перемогу Німеччини над Британією та США. Припускалося, що війна на Сході триватиме ще рік-два й призведе до краху Радянського Союзу та виснаження Німеччини. І коли знекровлена Німеччина перекине свої війська на Захід для війни з англо-американцями, в Україні залишаться хіба що невеликі військові контингенти. В момент поразки Німеччини на Заході, ОУН, із допомогою заздалегідь інфільтрованих своїми прибічниками українських охоронних поліційних частин, зможе підняти національне повстання і знищити німецькі гарнізони або вигнати їх з країни. Тобто, на думку націоналістів, мала повторитися ситуація 1918 р. — сепаратний мир Німеччини з більшовиками, які відмовляться від України, потім поразка Німеччини на Заході і антинімецьке повстання в Україні, що призведе до відновлення державності. На жаль, історія рідко дає другий шанс, коли можна повністю скористатись минулим досвідом. Не судилось і націоналістам втілити такий, на перший погляд логічний, сценарій. СРСР виявився набагато міцнішим, ніж царська Росія у 1917-му чи більшовики в 1918 р., війна не затрималася над Волгою і на Кавказі на рік чи два, а вже в перших місяцях 1943 р. фронт повернувся в Україну. Повернувся і приніс українському визвольному рухові цілу низку нових проблем, зав'язаних у тугий вузол міжнародних і внутрішньонаціональних протиріч. І ці проблеми потрібно було негайно вирішувати.

Насамперед, слід було спрогнозувати можливий розвиток ситуації. Таких прогнозів було два. З одного боку, не відкидалася можливість появи на південно-західних рубежах України англо-американців, а з іншого — прораховувався варіант поновного підпорядкування України більшовикам. У першому випадку потрібно було вирішити питання стосунків із новими ситуативними союзниками — західними демократіями, у другому — необхідно було підготуватися до зустрічі більшовиків. Обидва сценарії передбачали

наявність у самостійницького підпілля потужних збройних сил і серйозні ідеологічні корективи.

Збройні сили потрібні були для того щоб контролювати певні території, впливати на воєнну ситуацію в регіоні, а відтак, в разі появи англійців і американців у сусідніх з Україною державах, змусити Захід зважати на український визвольний рух. У випадку ж повернення радянської влади потужна підпільна армія, на думку націоналістів, могла стати детонатором загальнонаціонального повстання в ослабленому війною Радянському Союзі (а саме таким сподівались побачити СРСР оунівці після війни в Європі — ослабим, із загостреними соціальними і національними протиріччями, з революційною ситуацією та в конфлікті з колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції). Тобто, за будь-якого розвитку подій, лише власні збройні сили давали шанс українському самостійницькому підпіллю продовжити боротьбу за незалежність.

Ідеологічні зміни мали відбуватися в двох напрямках — загальна демократизація програми ОУН (що повинно було викликати симпатію можливих західних союзників, а також привернути населення Центральної та Східної України) і посилення соціальної складової у програмі та пропаганді Організації (це мало вибити комуністам з рук їхні основні пропагандивні «козири», розширити соціальну базу національного руху і зробити його привабливим не лише для українців, але й для народів інших республік СРСР, що в контексті розпалення загальносоюзної антикомуністичної революції було вкрай важливим).

Окрім того, наявність підпільних збройних сил давала змогу активно включитись у збройну боротьбу з Німеччиною і тим самим «заслужити» право голосу в повоєнному світі; також з їхньою допомогою можна було заблокувати поширення на найбільш лісисті території України (Полісся, Волинь, Галичина, Карпати) радянського партизанського руху, який «підніс голову» з початком загального наступу Червоної армії на фронті. Врешті-решт, власні армійські формування були вагомим аргументом у «діалозі» з поляками, які не відмовлялися від претензій на Західну Україну й мали підтримку в середовищі західних союзників. Слід було завдати такого нищівного удару по польських планах нової окупації Волині та Галичини, щоб поляки не змогли їх реалізувати після завершення війни в Європі, як зробили це в 1918—1920 рр.

* * *

Виклики, які в 1943 р. постали перед ОУН, змусили обидві гілки Організації значно активізувати і посилити свою роботу, насамперед на військовому й ідеологічно-пропагандивному напрямках. Особливим розмахом і завзяттям традиційно відзначалася бандерівська ОУН, яка в 1943 р. перетворилася на беззаперечного лідера українського самостійницького підпілля, сконцентрувавши його діяльність навколо себе.

Створені оунівцями у другій половині 1942 р. на Волині та Поліссі групи сільської самооборони з об'єктивних причин не могли проводити значних наступальних акцій ні проти німців, ні проти польських чи радянських партизанів. Посилення терору з боку всіх трьох названих сил змусило керівництво ОУН(б) на Волині та Поліссі восени 1942 р. самочинно взятися за створення перших крупніших українських збройних груп, які діяли партизанськими методами проти німців, поляків і більшовиків. Хоча Провід бандерівської Організації у листівках і зверненнях неодноразово засуджував «партизанку» як неефективний засіб у боротьбі за державність, обставини все ж таки змусили його визнати слушність дій волинських націоналістів. Утім, серед керівників ОУН(б) домінувало переконання, що збройні відділи потрібно створювати за зразком регулярної армії, яка лише тимчасово, відповідно до обставин, діятиме по-партизанськи. Тому й підхід до військового будівництва був масштабним і плановим.

У жовтні 1942 р. у Львові тодішній лідер ОУН(б) Микола Лебедь — 'Рубан' скликав конференцію військових референтів Організації, у якій взяли участь військовий референт Проводу ОУН(б) Дмитро Грицай — 'Перебийніс', старшина зі спеціальних доручень при військовому референті Проводу Іван Климів — 'Легенда', а також військові референти: Галичини — Лука Павлишин — 'Вовк', Волині й Полісся — Василь Івахів — 'Сом' та Осередніх (центральных) і Східних Українських Земель (ОСУЗ) Михайло Медвідь¹. Власне, ці шестеро осіб ухвалили остаточне рішення про розгортання підпільної української армії, «збройних сил ОУН»². Тоді ж було вирішено створити робочу групу Проводу з питань

¹ Мотука Г. *Українська партизанка. 1942–1960.* — Warszawa, 2006. — S. 112–113.

² Вовк О. *До питання про першого командира Української Повстанської Армії // Український визвольний рух.* — Львів, 2003. — Зб. 1. — С. 155.

формування армії у складі В. Івахова, Л. Павлишина та М. Медведя і скликати наступну нараду за підсумками перших організаційних заходів у грудні 1942 р.

Однак уже в листопаді відбулася подія, яка зміцнила впевненість бандерівського Проводу в тому, що необхідно розгорнути масштабну збройну боротьбу. На початку місяця у Львові пройшло таємне засідання Проводу, на яке запросили оунівських активістів, які були учасниками похідних груп або підпілля у Східній, Центральній і Південній Україні. Вони повідомили зібрання про те, що на Великій Україні гітлерівський терор набагато сильніший, ніж у Галичині, а населення ненавидить німецьких окупантів і готове з ними боротися. Також націоналісти зі Сходу, володіючи інформацією про хід боїв, яку розповсюджували радянські партизани й підпільники, стверджували, що може скластися така ситуація, за якої територія України знову буде поглинута Радянським Союзом. Тож Провід постановив активізувати боротьбу проти німецького режиму, виконати смертний вирок тим, хто убив керівника бандерівського підпілля в Києві Дмитра Мирона — ‘Орлика’, а також готуватися до можливого повернення більшовиків³.

Тому немає нічого дивного, що в грудні 1942 р., на черговій нараді військових референтів, було офіційно ухвалено рішення про організацію підпільної армії на Поліссі й Волині, тим більше що підготовча робота, проведена на місцях, свідчила про реалістичність планів формування крупних збройних відділів. Усю військову роботу в регіоні мав координувати військовий референт ОУН(б) на Північно-Західних Українських Землях (ПЗУЗ) В. Івахів.

Розвідка радянських партизанів, яка активно збирала інформацію про український визвольний рух, на початку 1943 р. інформувала ЦК КП(б)У про те, що вже 3 грудня 1942 р. в районі Пінська, а також у лісах коло міст Острога, Шумська, Мізоча помічено «крупні групи українських націоналістів. Кличка керівника “Тарас Бульба”. Проти німців вони влаштовують окремі засідки». Аналогічні дані подавала і розвідка німецького Оперативного штабу боротьби з бандитизмом. Німці, зокрема, вказували на появу у вересні 1942 р. на північ від Сарн «націоналістичних банд» (як і радянські

³ Прокоп М. Роман Шухевич-Чупринка й ОУН-УПА в 1943–1944 рр. // Сучасність. – 1976. – № 1. – С. 67.

розвідники, вони помилково вважали всіх українських партизанів приналежними до «Поліської Січі» Тараса Боровця — ‘Бульби’). У січні 1943 р., констатували німецькі військові аналітики, діяльність українських «банд» охопила район Костополя — Людвиполя — Березного (тобто регіон між Сарнами і Рівним), а українські села в долині річки Случ перетворилися на партизанські бази⁴.

Як бачимо, уже на січень 1943 р. партизанські загони українських самостійників (під командуванням Тараса Боровця і під бандерівським керівництвом) охопили своєю діяльністю райони Пінська, Сарн, Костополя, Людвиполя, Березного, Мізоча, Острога і Шумська — тобто всю Рівненську область, північну частину Тернопільщини і південну частину Пінщини. Всередині ОУН(б) посилювалася дисципліна, члени Організації, фактично, повинні були перебудувати все своє життя на військовий лад і відповідати за власні вчинки за законами воєнного часу. За зраду таємниці, порушення дисципліни, крадіжки і марнування майна ОУН, деморалізацію населення, підрив авторитету Організації, за обман керівництва і непослух, розконспірування тощо — члена ОУН чекала смертна кара. Всі «мости було спалено», кожна людина, що пов’язувала себе з національно-визвольним рухом, повинна була усвідомлювати, який тягар відповідальності бере на свої плечі.

Німецькі спецслужби, у відповідь на подальшу активізацію українського визвольного руху, нарощують репресії проти ОУН. Донесення СД за першу половину січня 1943 р. повідомляють про арешти підпільників ОУН у Німеччині, Австрії та в Києві. Лише в Берліні гестапо на початку 1943 р. арештувало 136 українських націоналістів, а в Києві — 38. Перелік агітаційної літератури, виявлений гестапівцями на місцях арештів, однозначно вказував на те, які основні вектори боротьби українські самостійники накреслили на початку 1943 р., а також на подальшу радикалізацію українського націоналістичного руху і пошук порозуміння між різними його напрямками.

На початку лютого 1943 р. координатор процесу створення збройних відділів ОУН(б) В. Івахів провів у с. Піддубці неподалік Луцька нараду районних військових референтів бандерівської

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО) України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 494. – Арк. 28.

ОУН Волині та Полісся. Було розглянуто списки придатних до мобілізації українців (такі списки оунівці складали впродовж 1942 р.), з'ясовувалась кількість старшинських (офіцерських) кадрів, зброї в кожному районі, визначалися завдання для кожного районного військового референта на випадок загального повстання.

З лютого 1943 р. збройні групи оунівського підпілля активізували свою діяльність. Вони нападають на німецькі військові та господарські об'єкти (зрідка на підрозділи німецької армії) з метою забезпечити себе зброєю, амуніцією, одягом, харчами і медикаментами, а також атакують в'язниці у містах Володимирці, Кременці, Дубні, звідки визволяють арештованих німцями активістів ОУН⁵. Німецькі донесення, окрім іншого, відзначають, що в січні—лютому 1943 р. головним напрямом діяльності українських самостійників є колосальна агітаційна кампанія «в дусі бандерівського руху»⁶. Донесення есесівців дублюють звіти радянських партизанів, які відзначають, що ОУН видає «гігантську кількість книг і брошур, газет і листівок [...] націоналісти широко використовують у своїй пропаганді помилки і прогріхи, допущені нашими товаришами у своїй практичній роботі після 1939 р.»⁷.

Протягом 17—21 лютого 1943 р. неподалік м. Олеська відбулася Третя конференція ОУН(б), в якій взяли участь Урядуючий Провідник Організації Микола Лебець, військовий референт Проводу Роман Шухевич, Василь Охрімович, Дмитро Маївський, Зиновій Матла, Роман Кравчук, Михайло Степаняк та інші керівники націоналістичного підпілля. Попри гострі дискусії під час нарад, було ухвалено остаточне рішення про масштабний виступ проти німців оунівською партизанською армією, яка мала отримати офіційну назву Українська Визвольна Армія (УВА). Однак згодом ця назва була відкинута — не в останню чергу через те, що при німецькому Вермахті в цей час створювались окремі фронтові батальйони з колишніх військовополонених-українців, які, на зразок Російської визвольної армії (РВА) ген. Андрія Власова, отримали назву Українське визвольне військо (УВВ). Натомість у квітні—травні 1943 р. керівництво бандерівських відділів почало

⁵ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 31.

⁶ Там само.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 100. — Арк. 73—74.

використовувати запозичену в отамана Т. Боровця — 'Бульби' назву Українська Повстанська Армія (УПА).

Загалом постанови Третьої конференції бандерівської ОУН чітко слідують двом описаним вище баченням подальшого розвитку подій. Шукаючи евентуальних контактів із західними союзниками, оунівці з жалем констатували, що українська проблема мало цікавить демократичні держави, одночасно націоналісти підкреслили, що будь-які спільні дії з іншими народами можливі лише за умови визнання за українцями права «на власне самостійне державне життя»: «Ми приймаємо участь у кожній європейській коаліції, організованій іншими поневоленими, або державними народами проти імперіалістичних загарбників, але тільки на принципі визнання іншими народами нашого права на нашу державну незалежність». Зрозуміло, що «державними народами», які могли б створити коаліцію проти «імперіалістичних загарбників» могли бути англо-американці і союзні з ними держави.

У разі ж повернення в Україну більшовиків оунівці планували скористатися їхнім ослабленням і підняти загальнонаціональну українську революцію або зініціювати створення спільного фронту боротьби поневолених народів.

Серед тез, вписаних у постанови Третьої конференції є також немаловажний фрагмент, яким застерігалася недоторканність українських етнічних територій. Будь-які зазіхання поневолених народів або союзників Німеччини на українські землі оунівці, від імені українського народу, обіцяли «нещадно поборювати». Очевидно, декларуючи це, вони давали зрозуміти полякам, угорцям і румунам, що укладення угод про спільні дії коштом територіальних поступок з боку українців є в принципі неможливим.

Після завершення Третьої конференції бандерівської ОУН спостерігається чергова хвиля активізації її військових зусиль. У німецьких донесеннях за лютий 1943 р. відзначалося, що українська молодь активно зосереджується «в націоналістичних бандах. Частішими стали напади з метою отримання зброї та продовольства»⁸.

У відповідь на перші атаки повстанців, спрямовані на німецькі сили безпеки й адміністративні установи, нацисти розгорнули терор проти мирного українського населення. 23 лютого в м. Кременці

⁸ Там само. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 31.

німці розстріляли шістьох представників місцевої української інтелігенції, в тому числі подружжя відомих у містечку лікарів Роцинських. Через два тижні, 8 березня, — 485 українських в'язнів у Рівному⁹. Німецькі донесення з окупованих районів України відзначали на початку березня розгортання і підготовку в районі Сарн нових українських «націоналістичних банд», які складаються із відділів чисельністю до 500 осіб¹⁰. У цей же час повідомлялося про інтенсивне поширення повстанського руху на південь від автомобільної траси Рівне—Житомир і систематичні напади на німецькі господарчі об'єкти та склади між Рівним і Новоград-Волинським, що, на думку німецьких військових аналітиків, свідчило про «створення запасів»¹¹.

Тим часом керівництво ОУН(б) намагалося максимально дисциплінувати свої ряди і вивести Організацію на найвищий рівень бойової готовності. Відповідні інструкції для низових структур бандерівської ОУН вимагали очиститись від ненадійних елементів, наполегливо працювати над підвищенням культурного і морального рівня членів, посилити пропаганду, ще більше «злитися» із масами.

Наступний сплеск антинімецької активності повстанських груп почався в середині березня, коли до лісу дезертирувала частина української допоміжної поліції. Німецькі звіти вказували, що діяльність «українських банд» у другій половині місяця охопила, крім Рівненщини, Пінщини і Кременеччини, ще й південну частину Волинської області. У квітні німці констатували, що «українські банди» вже оперують на території центральної та північної частини Волинської області, а також в Ізяславському, Славутському і Шепетівському районах Кам'янець-Подільської області (тепер у складі Хмельницької області)¹².

* * *

В міру того, як на Волині та Поліссі розгортались повстанські відділи, тут ставало «тісно» для двох українських визвольних партизанських рухів — оунівського і бульбівського.

Наприкінці 1942 р. отаман Т. Боровець — 'Тарас Бульба' запропонував керівництву обох ОУН створити спільну раду головних

⁹ Данилюк М. *Повстанський записник*. — Київ, 1993. — С. 82.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 32.

¹¹ Там само.

¹² Там само. — Арк. 33.

політичних сил регіону, яка мала би стати «політичною надбудовою» над його УПА — «Поліською Січчю». Щоправда, обов'язковою умовою співпраці амбітний отаман виставляв збереження за собою посади командувача армії. Бандерівці, які мали власні масштабні плани і розгалужену організаційну мережу, але зовсім не мали довіри до політично непередбачуваного Т. Боровця, проігнорували його пропозиції. Натомість мельниківська ОУН, якою в Україні керував Олег Кандиба — 'Ольжич', побачила у співпраці з Т. Боровцем шанс посилити свої впливи у регіоні. Однак до реального об'єднання збройних загонів мельниківської організації і поліського отамана справа не дійшла. Зате 22 лютого 1943 р. до штабу Т. Боровця прибув один із керівників ОУН(б) Яків Бусол — 'Талина', який запропонував отаману співпрацю з подальшим підпорядкуванням бандерівській ОУН. Переговори тривали з перемінним успіхом до початку квітня, коли Т. Боровець відмовився від співпраці, очевидно, не бажаючи відігравати «підлеглу» роль у повстанському русі. Розуміючи, що бандерівці перехоплюють ініціативу, а також відчуваючи загрозу з боку все дужчого радянського партизанського руху, Т. Боровець розпочинає переговори з німецькою адміністрацією. 15 березня він надсилає листа до гебітскомісара в м. Рівному д-ра Баєра, в якому викладає свої умови співпраці з німцями в боротьбі проти червоних партизанів. Власне, це була спроба обманути німців, скориставшись їхнім скрутним становищем на фронті. Отаман Т. Боровець — 'Бульба' запропонував німцям змінити своє ставлення до українського населення і таємно надати зброю для створення антипартизанської армії чисельністю 40 тис. багнетів. Звичайно, така армія навряд чи боролася б із червоними

Тарас Боровець — 'Бульба'

партизанами під Мінськом чи Гомелем, як обіцяв 'Бульба', проте вона цілком могла б повернути Т. Боровцю домінуючу роль в українському повстанському русі. Природно, що німецька сторона, розуміючи справжні мотиви отамана, не пішла на масштабну співпрацю з ним. Формальне листування з 'Бульбою', в якому містилися абсурдні пропозиції, протривало до травня 1943 р. і завершилося черговою «сваркою» й розривом контактів, які поновилися лише наприкінці року. Нацистська окупаційна адміністрація на чолі з Еріхом Кохом залишалася прихильною до свого «жорсткого курсу» у ставленні до українців і жодні політичні домовленості з будь-якими українськими самостійницькими колами не входили в розрахунки гітлерівців навіть перед загрозою втратити контроль над Україною.

Відповіддю українського визвольного руху на посилення нацистського терору стало нарощування антинімецької боротьби. Гітлерівські структури безпеки у другій половині березня 1943 р. змушені були констатувати, що Німеччина отримала статус головного ворога у пропаганді ОУН(б) і що проти німецького панування готується масштабний виступ.

У середині березня відділ УПА розбив групу німецьких карателів біля містечка Деражня (загинуло 16 німців). 15 березня відділ УПА обстріляв німецький патруль біля с. Ремель в Олександрівському районі. У відповідь нацисти 16 березня спалили село і вбили близько 600 його мешканців. 20 березня відділи УПА роззброїли охорону й звільнили в'язнів Луцького табору для військовополонених. 22 березня українські партизани оточили школу в с. Млинівцях, у якій перебувала німецько-польська поліційна залога. Школу було спалено разом із чотирма німцями та трьома поляками. У ніч з 25 на 26 березня відділ УПА напав на містечко Матіїв. Уранці 26 березня навздогін партизанам було відправлено 103-й батальйон допоміжної поліції, що складався з українців. Батальйон дезертирував із німецької служби та приєднався до УПА¹³.

27 березня повстанці разом з українськими поліціантами, що перейшли на їхній бік, заволоділи містечком Олика, знищивши в ньому німецьку адміністрацію¹⁴. Близько 22-ї години вечора

¹³ Мотука Г. *Українська партизанка*. – С. 198–199.

¹⁴ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. – Т. 2. – Б. м. в., 1960. – С. 7–8.

27 березня група бандерівців під командуванням Олексія Брися — ‘Остапа’, атакувала райцентр Горохів. Під час нападу на бік повстанців перейшла українська поліція. Було захоплено приміщення банку, пошти, в’язниці, випущено декілька політичних в’язнів-українців, забрано запаси борошна із млина, друкарські машинки з адміністративних приміщень, обстріляно німецькі казарми. Під час нападу українці втратили 4 бойовиків, про німецькі втрати відомостей немає¹⁵.

28 березня повстанці успішно відбили наступ півтори тисячі німецьких карателів на свої табори і бази у Людвипільському районі. Бої точилися в передмісті Людвиполя. В сутичці обидві сторони застосовували міномети. Відділи УПА з ар’єргардними боями відійшли з містечка і відступили в глиб лісового масиву. Про втрати партизанів даних немає, а німці втратили 58 осіб убитими. Прагнучи помститися за опір, гітлерівці спалили Людвипіль і сусіднє с. Губків¹⁶.

Наприкінці березня німці організували облаву на членів української поліції, що повтікали до УПА в Шумському районі Тернопільської області. Німецькі каральні групи були розбиті в засідці неподалік с. Новостав, гітлерівці втратили 38 солдатів¹⁷. Того ж таки місяця повстанці знищили пост жандармерії у м. Ланівцях, убивши трьох німецьких жандармів і ландвірта; 25—31 березня вони відбили німецькі атаки на м. Деражню Кам’янець-Подільської області й провели масштабні бої з нацистами в с. Антонівка на Кременеччині. У повстанській засідці біля села Чудне 31 березня німецька поліція втратила 18 осіб убитими¹⁸.

Загалом протягом березня 1943 р. найзапекліші сутички з нацистами УПА мала на Луччині, Ковельщині, Горохівщині, Рівненщині, Кременеччині, Костопільщині, Сарнинщині, Лановеччині й у Славутицьких лісах Кам’янець-Подільської області. Повстанці п’ять разів захоплювали районні центри. На Кременеччині через

¹⁵ Боляновський А. *Боротьба УПА проти нацистського окупаційного режиму. 1943 рік // Українська Повстанська Армія в боротьбі проти тоталітарних режимів.* — Львів, 2004. — С. 167.

¹⁶ Муковський І. Т., Лисенко О. Є. *Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні // Воєнна історія.* — 2002 — № 5-6. — С. 18.

¹⁷ Мотука Г. *Українська партизанка.* — С. 197.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3837. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 2—3.

активність УПА гітлерівці змушені були з 6 квітня оголосити надзвичайний стан¹⁹.

За даними радянських партизанів, на початок квітня найбільшого розмаху антинімецькі акції українських повстанців набули на півдні Волині в районах Мізоча, Острога, Кременця, Верби. Зокрема, під час нападу на містечко Вербу було вбито 120 німецьких солдатів, у боях за с. Шимовку — 24, за м. Острог — 32, у м. Мізочі — 11. Радянські партизани відзначали: щодня з лісів Озтрозького, Шумського й Мізоцького районів на антигітлерівські акції виїжджають 60—70 возів із повстанцями²⁰.

Не розуміючи природи українського визвольного руху, нацисти помилково розцінювали повстанську боротьбу як «більшовицьку провокацію». В цьому сенсі цікавим є листування Луцького архієпископа Полікарпа з Генеральним комісаром Волині та Поділля Шьоне. 26 березня 1943 р. Владика Полікарп написав лист-звернення до німецької влади із закликом перестати грабувати селян і вивозити їх на роботи до Райху, відновити шкільництво, не робити облав на «банди», не руйнувати церковну ієрархію тощо²¹.

У листі-відповіді, датованій 8 квітня, Генеральний комісар Шьоне зазначав: «Я переконаний, що большевицька пропаганда вдерлась в ряди ОУН і там проводить роботу, яка бажана в інтересах совітів. [...] Тим більше, є пожаління гідним, що національні українці, яким зовсім не беремо за зле їхній чесний націоналізм, прикрившись плащиком національної діяльності, дали впрягтися большевиками та займають становище проти німецької управи і тим самим проти Німецької Збройної Сили і німецького народу. [...] Ми, на жаль, мусимо ствердити, що дуже багато українців пробилось до банд і найчастіше навіть не з національного ентузіазму, а тільки тому, що зробили що-небудь несправедливо. Велика кількість українських поліціантів, коли чекала на них кара, перейшли до банд, щоб відтягнутися від кари. [...] Необхідно, щоб порядно успособлена українська людність зайняла зовсім сувору і публічну позицію проти бандитизму зі сторони большевицької і

¹⁹ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії— Київ, 2002. — С. 78.

²⁰ Ліпкан А. Боротьба УПА з німецьким окупаційним режимом // Воєнна історія. — 2002 — № 5-6. — С. 55.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 2077. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 1.

національ[но]української [...] Повинно кожному бути відомо, що Німецька Збройна Сила є в силі протиставитися цьому теророві банд, коли вважатимем це за потрібне [...] Усі надії безвідповідальних елементів, які дозволили населенню втікати в ліси, щоб там могли віддатися безділлю і грабунковими нападами зганяти харчові продукти, будуть драконськими міроприйняттями знівечені. Надія на підрив Німецької Армії і тим самим здобуття вільної України це утопія»²².

Можливо, здобуття незалежності партизанською боротьбою і було утопією, але наростаючий антинімецький опір таки був повсякденною реальністю.

1 квітня повстанський відділ напав на спиртзавод у с. Горинці (Кременеччина), під час нападу один німецький поліцай загинув, а шестеро з числа колишніх полонених червоноармійців здалися і перейшли до повстанського відділу²³. 2 квітня відділи УПА захопили містечко Горохів, яке утримували дві доби. 4 квітня повстанці напали на німецьку карну експедицію, яка поверталася з пацифікації с. Постійно, де було спалено більше половини будинків. Атака виявилася вдалою. Гітлерівці втратили 13 убитими, націоналісти захопили два вози амуніції, карабіни, пістолети і два кулемети²⁴.

6 квітня повсталала українська поліція в Ковелі. Поліціанти вбили 18 німців, звільнили із тюрем арештованих, розпустили в'язнів із табору примусової праці й утекли до лісу, де на їхній основі було сформовано сотню УПА²⁵. 9 квітня українські партизани атакували містечко Боремель і знищили місцеву німецьку адміністрацію (преважно поляків, яких убили разом з родинами)²⁶.

Того ж дня повстанці напали на німецькі прикордонні залоги біля Горохова (на кордоні між Райхскомісаріатом Україна та Генеральним Губернаторством). У відповідь німецька прикордонна сторожа (греншутц) застосувала задекларовані Шьоне «драконівські» заходи — 10 квітня спалила с. Княже і знищила 172 цивільних мешканців²⁷.

²² Там само. — Арк. 2—3.

²³ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 7.

²⁴ Киричук Ю. Історія УПА. — Тернопіль, 1991. — С. 13.

²⁵ Мотука Г. Українська партизанка. — С. 197.

²⁶ Там само. — С. 199.

²⁷ Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. — Минск—Москва, 2000. — С. 285.

Також 9 квітня відділ УПА атакував німецьку колону, яка конвоювала арештованих неподалік Кременця. Під час нападу німці втратили 7 убитими, а арештанти розбіглись²⁸.

Неадекватні паціфікаційні акції нацистів тільки утверджували безкомпромісність повстанської боротьби, тому невдовзі гітлерівцям довелося визнати, що українські повстанці, які раніше не нівечили тіл убитих німців, почали поводитися так само жорстоко, як і «радянські банди».

10 квітня повстанці, під виглядом червоних партизанів, атакували містечко Степань. Під час нападу було спалено адміністративні приміщення, пошту, убито німецького жандарма і кількох поляків — службовців німецької адміністрації. Вночі з 12 на 13 квітня повстанська сотня 'Яреми' напала на районний центр Цумань, у якому знищила німецький гарнізон, убивши близько двадцяти ворожих солдатів²⁹.

У ніч з 10 на 11 квітня збунтувалася допоміжна поліція в районному центрі Яромолинці (Кам'янець-Подільська обл.). 150 поліціантів (серед яких було 90 українців і 60 поляків) убили 9 німецьких офіцерів і втекли до людвипільських лісів. Тут колишні поліціанти розбили каральну групу, яка їх переслідувала. Через декілька днів дезертири-поляки вирішили повернутися на службу, повіривши німецьким запевненням про амністію (усіх, хто повернувся, було розстріляно), а 90 українців приєдналися до бандерівських відділів³⁰.

17 квітня сотня УПА організувала успішну засідку на німецьку мотоколонну біля с. Борщівка, в сутичці загинуло 16 ворожих солдатів³¹. У відповідь німці 19 квітня спалили колонію Красний Сад, убивши при цьому близько 100 цивільних осіб³².

22 квітня відділи УПА вдруге напали на райцентр Горохів, вивізи із містечка трофеї — одяг і харчі³³.

Того ж дня в зіткненні біля фільварку Галинівка загинуло 19 німецьких солдатів. 22 і 23 квітня запеклі бої з німецькою і польською

²⁸ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 9.

²⁹ Там само. — С. 10.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. — С. 11–12.

³² Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942–1952. — Мюнхен, 1953 / Репринт. вид. — Львів, 1991. — С. 39.

³³ Siemaszko W., Siemaszko E. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945.* — Warszawa, 2000. — S. 475.

поліцією та загонами польської Армії Крайової (АК), якими командував 'Чугай', розгорнулися в районі каменоломень поблизу польського містечка Іванової (Янової) Долини (3 тисячі мешканців, Костопільщина). У нападі на Іванову Долину взяли участь дві сотні УПА — Никона Семенюка — 'Яреми' та Адама Рудика — 'Шаули', загальне командування здійснював Іван Литвинчук — 'Дубовий'. Атака розпочалася близько півночі. Поселення було обстріляно з автоматичної зброї, після чого штурмові групи почали просуватися до приміщення готелю, де перебувала німецька залога. Всі будівлі по дорозі до готелю спалювали. До ранку, поки повстанці вивозили з поселення трофеї, німецьку та польську поліцію утримували під вогнем у приміщеннях готелю. Близько 4-ї год. ранку 23 квітня над містечком з'явився німецький розвідувальний літак. Остерігаючись можливої появи ворожої підмоги, повстанці відійшли в ліс. Під час акції упівці спалили 100 будівель, захопили і знищили промислові об'єкти, підірвали два залізничні мости, заволоділи тонною вибухівки, детонаторами, бікфордовим шнуром. У боях у містечку загинуло 600 осіб, із яких абсолютна більшість були поляки, що згоріли у власних помешканнях³⁴.

25 квітня сотня Івана Климчака — 'Лисого' відбила напад німецької каральної експедиції на с. Гута, при цьому німці втратили 10 осіб. 28 квітня в с. Мочулки Турійського району повстанці розбили німецьку поліцію, яка залишила на полі бою 20 осіб³⁵.

З кінця квітня нацисти почали застосовувати в боротьбі з УПА цілі військові з'єднання. Так, у райони Березного, Людвиполя, Мізоча, Острога, Шумська і Кременця було перекинуто дивізію в складі двох угорських полків, полку німецьких есесівців і полку, сформованого з військовополонених казахів та узбеків. Після важких триденних боїв у лісах карателям вдалося досягнути лише відносних успіхів, відтіснивши основні з'єднання УПА з Полісся та північної частини Волині на південь Волині. Фактично, це лише посприяло поширенню дій УПА на район, прилеглий до Славутицького лісового масиву, а також на Поділля (райони Ярмолинців, Проскурова, Кам'янець-Подільського)³⁶. Німецький звіт з цього

³⁴ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 10–11.

³⁵ Там само.

³⁶ Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд // *Визвольний шлях*. — 2002. — Кн. 10. — С. 57.

приводу відзначав: «В квітні, завдяки операціям наших підрозділів, у головному районі діяльності банд Березне—Людвипіль на- стало тимчасове заспокоєння, але зате в районах на південь від автомагістралі діяльність банд активізувалась. На цей час припадають численні напади на південну дорогу й пости жандармерії»³⁷.

Німецькі урядовці документально засвідчили, що у квітні 1943 р. УПА контролювала всю сільську місцевість на південь від траси Новоград-Волинський—Рівне—Ковель—Брест-Литовський. На північ від неї відділи УПА вели жорстоку боротьбу за контроль над територією з радянськими партизанами³⁸. Звіти керівників радянських партизанських з'єднань підтверджують дані німецької окупаційної адміністрації. Зокрема, у донесенні на ім'я Микити Хрущова від командирів Я. Мельника, Д. Буренка і М. Владімірова зазначалося, що націоналістичний рух посилив свої позиції й узяв під контроль усю сільську місцевість. «У селах Рівненської області бувають тільки каральні загони німців. Малими групами або поодинокі вони тут не з'являються»³⁹.

Чисельність УПА, за підрахунками гітлерівських спецслужб, у квітні 1943 р. сягнула 8—10 тис. вояків. Нацисти в паніці повідомляли, що «націоналістичні партизани» атакують уже посеред білого дня, нападають на потяги, визволяють людей, підготовлених до вивезення у Німеччину. В багатьох районах уже не існує німецької адміністрації; в районі Рівного спалено всі тартаки й убито близько 400 їхніх керівників і робітників⁴⁰. Сам райхскомісар Е. Кох, звітуючи до Берліна, писав, що на Волині лишилося тільки два райони, вільні від «банд», а німецька адміністрація повноцінно функціонує лише на півдні Поділля⁴¹. Навесні 1943 р. у своєму внутрішньому листуванні гітлерівці зазначали, що вони не контролюють на Волині 75% орних земель і втратили 52% постач худоби. Уже згадуваний Генеральний комісар Волині та Поділля Шьоне на початку травня наголошував у своєму звіті, що в районах Горохова, Любомля, Дубно, Луцька, Кременця повністю «панують націоналістичні банди», його висновок був категоричним: «Те, що тут

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 35.

³⁸ Косик В. Українська Повстанська Армія. — С. 57.

³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 100. — Арк. 78.

⁴⁰ Косик В. Українська Повстанська Армія. — С. 58.

⁴¹ Там само.

відбувається, слід розцінювати як повстання»⁴². Згідно зі звітами ОУН і УПА, протягом квітня 1943 р. від рук повстанців загинуло близько 600 військових і цивільних німців та їхніх союзників. Очевидно, що до цієї цифри не було зараховано поляків, ліквідованих через звинувачення у співпраці з гітлерівською адміністрацією та поліцією. У відповідь на повстанські напади гітлерівці за цей же час убили щонайменше 3 тис. селян та заручників із числа міської української інтелігенції.

Спостерігаючи за розгортанням масштабної боротьби ОУН і УПА з німецькою окупаційною адміністрацією, радянські партизани не могли не помічати, що на території окупованої України націоналісти вибивають їм із рук головний козир, позбавляючи монополії на боротьбу проти німців. Щоб підірвати авторитет українських визвольних сил, який почав стрімко зростати в масах, більшовики вдалися до своєї улюбленої тактики — обстрікування противника і звинувачення його в колаборації. Типовим зразком радянської пропаганди був проект звернення керівництва УРСР до українського народу від 20 березня 1943 р. Подібно як нацисти звинувачували оунівців у тому, що вони — ставленики «жидівського більшовизму», комуністи оголосили їх «зрадниками українського народу, агентами наших лютих ворогів — німців».

Протистояння між збройними відділами ОУН та червоними партизанами, яке увійшло в активну фазу 20 лютого 1943 р. посилилося наприкінці березня⁴³. Найзапекліші бої розгорнулися в Степанському та Костопільському районах Рівненської області. До найбільших зіткнень дійшло біля сіл Майдан та Берестовець (відповідно — 31 березня й 1 квітня). У квітні—травні сутички між червоними партизанами й повстанцями поширилися на всю територію Рівненської, а також на частину Волинської, Житомирської і Кам'янець-Подільської областей⁴⁴.

Протидіяти українським самостійникам виявилось настільки складним і небезпечним завданням, що радянська сторона була змушена вдаватися до хитрощів. Зокрема, 23 березня М. Хрущов у своїй радіограмі до керівників радянських партизанських з'єднань наполягав не атакувати націоналістів першими, а натомість вести

⁴² Там само.

⁴³ Мірчук П. *Українська Повстанська Армія, 1942–1952*. – С. 29.

⁴⁴ Мотука Г. *Українська партизанка*. – С. 244–245.

пропаганду, звинувачуючи керівників визвольного руху в колаборації, деморалізуючи й перетягуючи на свій бік рядових учасників українського збройного підпілля.

На радянські звинувачення оунівська пропаганда відповіла листівками та брошурами, в яких викривала окупаційну та імперську сутність сталінського й гітлерівського режимів. Уміло проводячи паралелі між голодом-геноцидом 1932—1933 рр. та гітлерівським геноцидом 1941—1943 рр., націоналісти давали свій рецепт, як убезпечитися від подібних катаклізмів: «Ми хочемо боротися за такий соціальний устрій, при якому ніколи не було б голоду. Ми боротимемося за самостійну українську державу, яка охоронятиме своїх громадян від винищення. Ми будемо боротися за українську державу в якій український народ буде господарем на прабатьківській землі».

Нарощуючи військовий потенціал, на Волині та Поліссі ОУН(б) поступово перетворювалася на найпотужнішу військово-політичну структуру та залишала далеко позаду своїх конкурентів із мельниківської Організації й табору отамана 'Бульби'. Врешті-решт, у травні 1943 р. керівник підпілля ОУН(б) на Волині та фактичний командир відділів бандерівської УПА Дмитро Клячківський — 'Клим Савур' дав наказ про насильне об'єднання під своїм командуванням відділів, створених мельниківцями й Т. Боровцем. До середини липня майже всі українські партизанські групи влилися до складу відділів 'Клима Савура'; залишки відділів Тараса Боровця, перейменовані на Українську Народну Революційну Армію, поступово втрачали свій вплив і зникли до початку 1944 р.

Травень 1943 р. приніс нові бої й сутички з німцями. 2 травня на трасі Ковель—Брест у засідці, організованій сотнею Тихона Зінчука — 'Кубика' неподалік с. Кортеліси (рік до того спаленого гітлерівськими карателями) загинув шеф СА* Віктор Лютце, який перебував на Поліссі з інспекційною поїздкою⁴⁵.

9 травня німецька жандармерія з Кременця жорстоко паціфікувала українське село Стіжки. Після акції по дорозі до районного центру на карателів напали повстанські відділи 'Хрона' та 'Крука'. Засідка була проведена надзвичайно успішно. Підбивши два

* Від нім. «Sturmabteilung» — штурмові загони.

⁴⁵ Русначенко А. Народ збурений. — С. 86.

вантажні автомобілі з солдатами, повстанці відкрили перехресний кулеметний вогонь, жертвами якого стали 60 німців⁴⁶. У той самий день важкий шестигодинний бій мали повстанці з німцями у с. Яполоть неподалік Костополя. Німці відступили із села, забравши своїх убитих. Повстанці втратили трьох убитими і чотирьох пораненими⁴⁷.

Того ж 9 травня розпочалися тритижневі бої між карателями і відділами УПА в Скарбівських лісах⁴⁸. 10 травня біля с. Лобечівка Берестечківського району окупанти вперше використали проти повстанських відділів артилерію і бронетехніку⁴⁹. 11—14 травня тривали важкі бої за лісовий масив неподалік містечка, що має назву Колки, де розташовувалися бази і п'ять шпиталів УПА⁵⁰. 13 травня напружені сутички відбулися в районі Деражні, де загинули перші керівники УПА-«Північ» — Василь Івахів — 'Сом', шеф його штабу пор. Юліан Ковальський — 'Гарпун' і ад'ютант Семен Снятецький — 'Сівка'⁵¹.

14 травня відділи УПА атакували велику німецьку автоколонну біля с. Велика Любаша. Під час нападу гітлерівці втратили 39 убитих і 11 поранених⁵². 21 травня відділ 'Яреми' напав на німецьку каральну групу коло с. Клесів. Під час бою загинуло 26 німців. Повстанці захопили два кулемети, шість автоматів і вісімнадцять карабінів⁵³.

У травні відділи УПА почали проводити великі рейди Правобережною Україною. Зокрема, на Житомирщині повстанські відділи за три тижні провели 15 успішних боїв із німецькою поліцією і знищили поліцейську школу біля Житомира, застреливши 260 її слухачів⁵⁴.

Кілька сотень успішних боїв і сутичок з німецькими окупантами протягом весни 1943 р. підвищили авторитет УПА, дали

⁴⁶ Скорупський М. Туди, де бій за волю. — Київ, 1992. — С. 92—93.

⁴⁷ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 12—13.

⁴⁸ Русначенко А. Народ збурений. — С. 87.

⁴⁹ Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Українська повстанська армія та збройні формування ОУН... — С. 18.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Вовк О. До питання про першого командира Української повстанської армії. — С. 157.

⁵² УПА в світлі документів з боротьби... — С. 7.

⁵³ Кентій А. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — Київ, 1999. — С. 119.

⁵⁴ Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. — Ч. 1. Німецька окупація України / 2-ге вид. — Б. м. в., 1987. — С. 54.

можливість її бійцям набратися військового досвіду, змусили гітлерівців поглянути на український повстанський рух як на серйозну загрозу для свого панування в регіоні. Занепокоєний складним становищем окупаційної влади на Волині та Поліссі, 5 травня в Україну з робочим візитом прибув райхсміністр окупованих територій Сходу Альфред Розенберг. На нараді у Рівному йому доповіли, що «українські націоналісти завдають більше труднощів, ніж більшовицькі банди»⁵⁵. Комісар округу Луцьк заявив: «Майже всі державні господарства перебувають у руках банд. Залізниці підривають, по шляхах можна їздити лише з конвоем. Наші сили не можуть взяти верх над бандами. Тому і населення більше з нами не співпрацює»⁵⁶. Райхскомісар Е. Кох доповів своєму шефові, що «українські націоналістичні банди мають своє суворе й уміле керівництво і подиву гідне озброєння. Треба припустити, що ці банди почали методично збирати зброю і боєприпаси одразу ж після приходу німецького вермахту... Об'єкти, на які нападають банди, — це важливі для доступу в країну і постачання фронту залізниці, шляхи і мости, державні господарства, молочарні, склади зі збіжжям і сіном, а також доступні їм промислові підприємства»⁵⁷. Згодом гітлерівські спецслужби відзначали, що в квітні 1943 р. відділи УПА здійснили 57 нападів на німецькі об'єкти, а в травні — вже 70⁵⁸.

* * *

Повстанці нарощували свою активність і в боротьбі з партизанами. Особливо діставалося диверсантам, які діяли невеликими групами, але мали багато вибухівки, яка «приваблювала» повстанців. Тож у травні 1943 р. робота підричників була фактично заблокована, а диверсійні загони частково знищені. Командир лише одного радянського з'єднання Іван Шитов телеграфував у Москву про те, що за тиждень націоналісти повністю знищили одну диверсійну групу і завдали суттєвих втрат ще двом. Відчуваючи хиткість своїх позицій у протистоянні із визвольним рухом, лідери УРСР продовжують жорстку пропагандистську кампанію, метою якої було скомпрометувати український визвольний рух і відвоювати

⁵⁵ Косик В. *Українська Повстанська Армія*. — С. 67.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 36.

собі статус єдиного виразника прагнень українського народу. Деякі керівники радянських партизанських з'єднань, що оперували в Західній Україні, були настільки налякані невдачами в боротьбі з УПА, що піддалися панічним настроям і почали в травні 1943 р. відправляти до Москви просто-таки фантастичні розвідувальні зведення про те, що кількість бандерівців обчислюється дивізіями, які озброєні не лише артилерією, а навіть танками, й що вони отримують допомогу з боку Англії.

Відповіддю на черговий радянський пропагандистський наступ стали нові листівки націоналістів, у яких комуністів було звинувачено в «мовчазній домовленості та свідомій співпраці» з німцями задля знищення українського національного руху. Повстанські пропагандисти доволі точно зауважили, що фактично перед партизанським рухом в Україні стоїть завдання не стільки боротися з німецькою окупацією, скільки не допустити укорінення самостійницьких ідей в масах українського народу. Подиву гідною виглядає проникливість оунівських аналітиків, які «розкусили» сталінську політику «націоналістичного НЕПу», впроваджену в роки війни, й відверто заявили про великий блеф і обман мешканців окупованих територій, яких радянська пропаганда намагалась переконати в лібералізації більшовицького режиму.

Усвідомлюючи, що українське населення Волині та Полісся з більшою довірою сприймає оунівську пропаганду, радянська влада в кінці травня 1943 р. вирішила зробити ставку на силу у справі знищення українського самостійницького підпілля. 28—29 травня в Лельчицькому районі Гомельської області в Білорусії відбулася нарада керівників партизанських формувань Правобережної України (в Україні радянські партизани не почувалися достатньо впевнено для того, аби організувати нараду командного складу з присутністю членів Українського штабу партизанського руху та ЦК КП(б)У). На нараді було гостро піднято питання про виявлення та знищення баз УПА і про боротьбу з українським визвольним рухом⁵⁹.

Одразу ж після наради, з початку червня, на Правобережну Україну, починають передислоковуватися найбоєздатніші з'єднання радянських партизанів зі Східної України та Білорусії.

⁵⁹ Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.) // *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. – Київ, 2005. – С. 201.*

Партизани застосовують нову тактику — намагаються заволодіти великими лісовими масивами, створити власні аеродроми, склади, бази, мобілізують місцеве чоловіче населення, заперечують своє підпорядкування Кремлю і стверджують, що ведуть боротьбу «за Суверенну Соборну Українську Державу з демократичним устроєм»⁶⁰.

З огляду на такий розвиток подій, командування УПА передислокує свої крупні з'єднання на Полісся в райони річок Прип'ять, Стир, Случ, Горинь, Ствига, Стохід, стараючись утримати за собою лісові масиви й не пропустити червоних партизанів з Поділля і південної Волині на Полісся, а з Білорусії — на Волинь. 15—18 червня важкі бої тривали між відділами УПА і партизанськими з'єднаннями Кам'янець-Подільської області під командуванням Сергія Олексенка й І. Шитова, які намагалися прорватися зі Славутських і Шепетівських лісів на кордон Білорусії та України до партизанських баз і аеродромів, створених з'єднанням Олексія Сабурова. Як зазначалося в партизанських радіограмах, вони були атаковані й оточені значними силами УПА. Після триденного бою партизанам, із відчутними втратами, довелося повернутись на південь⁶¹.

З червня 1943 р. до активних антиповстанських дій було залучено загін Дмитра Медведєва. Наприкінці червня і в першій половині липня медведівці мали три сутички з упівцями в районі Каменя-Каширського на Волинському Поліссі, в яких загинуло 20 повстанців. У серпні загін диверсантів Д. Медведєва пройшов з боями через території УПА на південь аж до Деражнього Рівненської області⁶².

У червні також розпочався знаменитий рейд у напрямку до Карпат Сумського партизанського з'єднання Сидора Ковпака. Прямуючи з території Білорусії на українське Полісся, ковпаківці ввійшли на території, підконтрольні повстанським відділам. Завдяки дипломатичному таланту комісара з'єднання Семена Руднева червоним партизанам вдалося домовитись про безперешкодний прохід територією Волині й Полісся в напрямку Карпат. Однак уже в Галичині, де на той момент ще не було створено УПА, радянські партизани, забувши про домовленості, вдалися до терору проти

⁶⁰ Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА... — С. 202.

⁶¹ Там само.

⁶² Мотука Г. *Українська партизанка*. — С. 246.

націоналістичного активу в селах, до грабунків і підпалів майна українських селян. Намагаючись захистити мирних людей від партизанського терору і усвідомлюючи слабкість німецьких військ у дистрикті «Галичина», які не могли впоратися з декількома тисячами добре підготованих і загартованих у боях червоних партизанів, керівництво ОУН 15 липня дало наказ розпочати формування відділів Української народної самооборони (УНС). Уже в серпні, коли основні сили ковапаківців були розбиті німцями в Карпатах, відділи УНС «добивали» розрізнені партизанські групи, що прямували на північ. Однак фактично масштабні бої між УНС і радянськими партизанами в Галичині розпочались аж восени 1943 р.⁶³

Паралельно з активізацією протистояння з радянськими партизанами українські повстанці влітку 1943 р. посилили боротьбу з німцями. Від 1 до 13 червня упівці тримали в облозі містечко Колки, оточивши його щільним кільцем. Після переговорів із німецькою залогою командування відділів УПА дозволило покинути містечко полякам і німцям, які вийшли наданим коридором 5 і 13 червня⁶⁴. Тоді ж, 13 червня, до населеного пункту ввійшов курінь УПА Степана Ковалю — ‘Рубашенка’, який розквартирувався в містечку, перетворивши його на «столицю» т. зв. «Колківської республіки».

20 червня повстанці розбили відділ німецької поліції в Бережцях. При цьому загинув ландвірт. У ніч з 23 на 24 червня на залізничному шляху Рівне—Сарни повстанці підірвали колію і обстріляли потяг з солдатами. У ніч на 26 червня упівці підірвали залізницю між Немовичами та Малинським і після нетривалої сутички з охороною захопили поїзд з амуніцією⁶⁵. 29 червня на дорозі Шкроботівка—Ямпіль відділ УПА разом з місцевими боївками ОУН із засідки знищили дві автомашини з німецькими солдатами⁶⁶. 30 червня неподалік Кременця група повстанців роззбріла та роздягнула 10 угорських солдатів, які пересувалися возом, забравши в них мундири, 9 гвинтівок, кулемет, 56 гранат і 4 тис. патронів⁶⁷.

Наприкінці червня 1943 р. в районі Дружкополя неподалік містечка Горохова відбулися успішні бої повстанців з німецькою

⁶³ Там само. — С. 251–253.

⁶⁴ Там само. — С. 200.

⁶⁵ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 11–13.

⁶⁶ Кентій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. — С. 120.

⁶⁷ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 14.

поліцією, в ході яких, згідно з повстанськими звітами, німці втратили 56 солдатів і 140 мобілізованих у поліцію фольксдойчів⁶⁸.

З німецьких звітів за червень 1943 р. дізнаємося, що велика «українська банда» захопила доволі добре захищені військові продовольчі склади в Шепетівці, що міста Горохів та Острог з усіх боків оточені «крупними групами банд». «Напади на адміністрації, бургомістрів та церкви з метою знищити метричні книги, а також на транспорти цивільного населення призначеного для вивезення на роботу в Райх є свідченням централізованого керівництва бандами. Немає ніякого сумніву в тому, що загальне керівництво українськими націоналістичними бандами в руках бандерівського руху ОУН»⁶⁹.

Усі перераховані вище червневі акції відбулися з ініціативи повстанців, але поряд з ними відбулися десятки боїв проти окупантів, які починалися з німецьких атак на партизанські бази й табори. Адже 7 червня 1943 р. німецьке командування розпочало першу масштабну антиповстанську операцію (яка дивним чином збіглася з початком наступу радянських партизанів). Командування німецькими військами взяв на себе командувач СС і поліції в Генеральному Комісаріаті Волинь і Поділля бригаденфюрер СС Гінцлер. У наказі № 41, підписаному Гінцлером, відзначалася необхідність знищити український повстанський рух і оволодіти територією «пропагандистськи і господарче»⁷⁰. У Любомлі, Дубні, Горохові та Володимирі було створено спеціальні групи СД, які з допомогою поліційних частин мали відновити «німецький порядок» на окупованих землях. 21 червня територія Райхскомісаріату Україна була оголошена «зоною антипартизанських операцій». У липні 1943 р. до дій проти УПА було залучено відомого борця з партизанами, командувача всіх протипартизанських формувань на Східному фронті Еріха фон дем Баха-Зелевскі. У розпорядженні німецьких генералів було 10 тис. солдатів (німецьких та польських жандармів і поліціантів), 10 батальйонів мотопіхоти (до 7 тис. вояків) з артилерією, угорські частини, 50 танків і бронемашин, 27 літаків, 5 бронепоездів⁷¹.

⁶⁸ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 14.

⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 36.

⁷⁰ Стародубець Г. М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943). — Тернопіль, 2002. — С. 109.

⁷¹ Там само. — С. 109–110.

Для ефективної боротьби з повстанцями цих сил виявилось надто мало, вони були невідготовані до партизанського способу ведення бойових дій і дуже неповороткі. Відділи УПА виходили маневруючи з-під потужних ударів противника й переміщалися в інші райони. Тому німці здебільшого воювали із загонами сільської самооборони. Так, 5 липня німецька карна експедиція була розбита самообороною і відділом УПА в с. Каскове (українці втратили 9 осіб убитими, німці — 12), 13 липня в селах Вербичів та Новостав коло Луцька в сутичках із самообороною загинуло 30 німецьких карателів⁷². 17 липня в с. Хмелівка карателі (німецька і польська поліція) втратили 10 осіб. 24 липня, у відповідь на напад відділу УПА на німецьке державне сільськогосподарське підприємство, внаслідок якого загинуло декілька німців, карна експедиція спалила села Туличів, Абрамівці, Тарачин, Літин, Радовичі Турійського району. У Радовичах і Туличеві гітлерівці напоролися на опір місцевої самооборони і повстанського відділу. Під час запеклого бою, що тривав цілий день, німці використали артилерію і бойовий літак. Разом із польською поліцією вони таки ввійшли до названих сіл, але втратили в боях понад сто своїх солдатів. З боку оборонців було 22 загиблих повстанців і декілька сот мирних мешканців⁷³.

Виходячи з-під ударів карних німецьких експедицій, повстанці перебиралися на волинське Полісся, а також вдавалися до глибоких рейдів на територію Житомирщини. Найвідомішим став рейд куреня 'Гордієнка', який дійшов до Потіївського району й повернувся на Рівненщину. Рейдуючи, повстанці 17 липня розбили німців під с. Жолобне Ярунського району (окупанти втратили 34 убитими). 19 липня біля с. В'юнок Мархлевського району було вбито 30 німців і місцевих поліціантів. 20 липня поблизу Швецької Буди повстанський курінь розбив взвод угорців. 23 липня в містечку Котельні Андрусівського району повстанці розбили роту німців і шуцманів, які втратили 20 убитими, того самого дня повстанці обстріляли німецькі військові транспорти на залізниці біля станції Івниця, убивши двох лейтенантів і 8 рядових німців. 25 липня в передмісті Коростишева «гордієнківці» спалили тартаки і в бою убили 7 німців. 28 липня між селами Шевченко й Устинівка Потіївського

⁷² Русначенко А. Народ збурений. — С. 87.

⁷³ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 16.

району повстанці розбили роту курсантів школи жандармерії, висланих проти них. Жандарми втратили 83 убитими, 8 полоненими і 5 важко пораненими. Повстанці захопили 8 кулеметів, 8 автоматів, 94 гвинтівки, 17 револьверів і 6 тис. набоїв. Рейд успішно завершився 29 липня поверненням на бази⁷⁴.

Дуже часто повстанці з допомогою хитрощів наводили німецькі каральні групи на свої засідки. Очевидець подій Р. Кранц згадував: «Українці неодноразово наводили на засідки німецьку жандармерію та польську допоміжну поліцію. Приїжджає на коні українець босий, із розстібнутою сорочкою з донесенням про те, що німецький відділ атакували партизани в околиці Новомалина. Група німців і поляків сідає до автомобілів. Український посланець виконує роль провідника. Заїжджаємо до яру. Несподіваний вогонь з усіх сторін. Результат — 19 убитих німців і 6 поляків»⁷⁵.

Свої безуспішні каральні операції проти УПА нацисти супроводжували такою ж бездарною пропагандою. В селах і над лісовими масивами розкидалися листівки, в яких ОУН називалася «зряддям жидівського большевизму», стверджувалося, що «кремлівські жиди стоять у зв'язку з ОУН»⁷⁶, а УПА керують «агенти Москви», які «Бандеру призначили старшим большевиком України»⁷⁷, та інші нісенітниці. Зазнавши невдачі в бойових діях та не вгадавши з ідеологічною «обробкою» населення, гітлерівці, традиційно, застосували масовий терор проти мирних громадян. Протягом тижня було арештовано й 15—16 липня страчено українську інтелігенцію Рівного, Луцька й Кременця (понад 2 тис. осіб), спалено цілі села (Малин, Уличів, Губків, Манн та ін.)⁷⁸. Окремі населені пункти (Унинець, Лабрів, Радомишль, Суховолу, Вільче) гітлерівці бомбили з літаків 13 і 20—25 липня⁷⁹.

Однак, як це часто буває, жорстокість лише викликала посилення опору. Згідно з німецькими даними, активність повстанців після каральних акцій проти них не лише не знизилась, але навіть

⁷⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1: Видання Головного Командування УПА. — Київ—Торонто, 1995. — С. 41.

⁷⁵ Kranc O. R. *Z Ostroga do Kołomy.* — Kraków, 1998. — S. 31.

⁷⁶ Косик В. *Українська Повстанська Армія.* — С. 67.

⁷⁷ Русначенко А. *Народ збурений.* — С. 88.

⁷⁸ Муковський І. Т., Лисенко О. Є. *Українська повстанська армія та збройні формування ОУН...* — С. 19.

⁷⁹ Русначенко А. *Народ збурений.* — С. 87.

зросла. Загалом протягом липня 1943 р. УПА здійснила 295 атак на німецькі опорні пункти, 682 саботажні акції на залізниці, 119 нападів на господарські об'єкти. Наступного місяця активність націоналістів ще посилилася — 391 напад на німецькі гарнізони, 1 034 диверсії на залізниці, 151 атака на підприємства⁸⁰.

Боротьба ставала ще більш жорсткою і безкомпромісною. Надзвичайно показовою в цьому сенсі є доля 202-го батальйону допоміжної поліції, сформованого з поляків. У червні 1943 р. його перевели на дислокацію в Іванову Долину. Протягом кожного місяця батальйон втрачав у боях з УПА 12—13 осіб убитими. Як згадував службовець батальйону: «Українці паралізували наш рух. Рота стала надто малим військовим підрозділом, щоб оперувати. Щочоці на нас нападають українці, які обстрілюють наші бараки щільним вогнем. Переживаємо справжнє пекло. Можемо спромогтися лише на поодинокі вилазки з лісу на навколишні села. Увійшовши в село, здійсмаємо хаотичну стрілянину, під її прикриттям вантажимо пару корів або свиней на воза й відступаємо»⁸¹. Інший колишній польський поліцейський згадував, як разом із німецькими карателями потрапив у засідку українських повстанців коло Яполоча. Під однією з вантажівок вибухла міна, після чого поліціанти були атаковані з трьох сторін. Із тридцяти (двадцяти німців і десяти поляків) живими із засідки вийшло шестеро, з яких троє — пораненими.

Проблемним для німців було також використання проти УПА т. зв. «східних легіонів», які склалися з колишніх полонених червоноармійців. Під впливом масованої повстанської пропаганди більшість легіонерів дезертирували або займали нейтральну позицію в протистоянні з українським визвольним рухом.

У цей час на Волині відбулася найбільша битва між відділами УПА і червоними партизанами. Йдеться про спробу ліквідації в липні 1946 р. загону ім. Ф. Михайлова із Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання. Цей загін сформувався на території сучасної Хмельницької області наприкінці 1942 р. В січні 1943 р. загін, на чолі з командиром Андрієм Одухою та комісаром Г. Кузовковим, вийшов на Полісся до баз з'єднання О. Сабурова та Д. Медведєва. Поповнивши свої ряди та додатково озброївшись, загін

⁸⁰ Косик В. *Українська Повстанська Армія*. — С. 59.

⁸¹ Мотука Г. *Українська партизанка*. — С. 199.

А. Одухи в лютому 1943 р. вирушив на Південну Волинь у район Кременця, Славути, Шумська й Острога з метою закріпитися в місцевих лісових масивах, де якраз починали формуватися відділи УПА Воєнної округи (ВО) «Богун». Дорогою партизани атакували декілька груп сільської самооборони, а також роззброїли і розбили шість відділків української поліції. Прибувши на місце призначення, А. Одуха 5 травня 1943 р. провів переговори з місцевим керівництвом ОУН і командуванням УПА. Домовитися про спільні дії проти німців не вдалося, але, очевидно, було обумовлено взаємний нейтралітет. На жаль, на початку червня ситуація змінилася. Коли 7 червня німці розпочали свій загальний наступ проти УПА (про що йшлося вище), партизани А. Одухи, згідно з наказами власного командування, зірвали нейтралітет і почали активно затримувати і страчувати кур'єрів та розвідників УПА, що ускладнювало діяльність повстанців. Командування лісової армії ухвалило рішення про ліквідацію або витіснення загону А. Одухи з його баз у лісі коло с. Теремне на стику Рівненської, Тернопільської та Кам'янець-Подільської областей.

Акція проти червоних партизанів розпочалася на світанку 25 липня. Партизани разом зі своїми союзниками поляками мали гарно укріплені й заміновані табори на горі в лісі. Для акції було стягнуто курені 'Осипа' й 'Крука', яким у допомогу було надано загони місцевої самооборони й окрему сотню 'Острога'. Перша атака на польський табір була вдалою, польські партизани втратили 23 особи вбитими і відступили в напрямку до Шумська, де дислокувалися відділи польської допоміжної поліції. О 6-й ранку сотня 'Барсука' почала атакувати радянський табір, у якому було понад 300 партизанів. Табір, як зазначалося, розташовувався на горі, оточений дубовим лісом, що давало змогу партизанам обладнати вигідні вогневі позиції. Повстанці не бачили партизанів, натомість партизани чудово бачили нападників і відкрили по них кулеметний вогонь. Після першої атаки упівці, втративши 8 осіб убитими і 7 пораненими, відступили. Після цього вони розпочали другу, а відтак і третю атаку. Комісар Г. Кузовков згодом відзначив, що йому не доводилося бачити такого фанатизму в бою, і констатував: повстанці воюють краще і впertіше за німців. Після цілоденного бою повстанці, не здобувши табору, почали обстрілювати його з мінометів. Вночі партизани здійснили невдалу спробу вирватися. Наступного дня,

26 липня, упівці знову безуспішно пробували взяти табір штурмом. Врешті-решт, наступної ночі партизанам вдалося прорватись і відійти в напрямку Полісся. Повстанці увійшли в табір, але там на них чекали заміновані «трофеї», на яких підірвалося п'ять осіб, у тому числі й курінний 'Осип'. Загалом, як можна зрозуміти із суперечливих звітів обох сторін, повстанці в боях втратили убитими й пораненими від 34 до 250 осіб, а радянські партизани — від 12 до 100. Очевидно, що відносно об'єктивними є дані партизанів і повстанців про власні втрати, натомість втрати противника — немилосердно завищені. Тож припускаємо, що справжні втрати склали 12 до 34 на користь партизанів, які оборонялися. Однак, незважаючи на більші втрати, повстанцям вдалося витіснити червоних із лісового масиву й очистити свій тил від ворога. Радянські партизани розцінювали битву коло Теремна як найбільший бойовий досвід з'єднання⁸².

У липні 1943 р. Рівненський партизанський штаб видав інструкції своїм підлеглим про те, щоб карати показовою смертю найактивніших учасників визвольного руху. Зазвичай старшин УПА піддавали тортурам, а рядових повстанців страчували через повішання. У спогадах Ф. Соломян-Лоц також є дані, що полонених повстанців часто використовували в якості «піддослідних кроликів», аби на них могли «практикуватися» партизанські хірурги.

Наприкінці липня, коли повстанці вели запеклі бої з німцями, в лісі півночі Волинської та Рівненської областей між річками Стир і Стохід прибули з Білорусії партизани з'єднання Олексія Федорова, які створили власні лісові бази й організували Волинський Партизанський Штаб. Упродовж серпня—вересня 1943 р. вони спільно з польськими партизанськими групами вели важкі бої проти місцевих сотень УПА. Якщо вірити радянським донесенням, у цих боях загинуло близько 200 і було страчено 129 симпатиків ОУН із цивільного населення. Про свої втрати радянські партизани скромно не повідомляли. У вересні—жовтні командування УПА ухвалило рішення витіснити партизанів О. Федорова з території України. До операції було залучено 10 куренів із ВО «Турів» і «Заграва» (3—4 тис. бійців), які з заходу, сходу і півдня мали «вичавлювати» федоровців на Білоруське Полісся. Після важких боїв у районі сіл

⁸² Motyka G. *Ukrainśka partyzantka*. — S. 246–248.

Грива, Лишнівка, Карасин, Серхів, Млинок, Мульчиці, що лежать у трикутнику між містечками Маневичі—Любешів—Зарічне, до кінця жовтня радянські партизани разом із польськими комуністами, згрупованими в загін ім. Ванди Василевської, були витіснені на північний схід за річку Стир.

Упродовж серпня—вересня запеклі бої між повстанцями та партизанами розгорнулися також у районі залізничної гілки Ковель—Сарни, де проти УПА було кинуте чотири партизанські загони Рівненського партизанського з'єднання В. Бегми. У вересні повстанцям на півночі Рівненщини вдалося завдати кілька поразок партизанському загону Ярового й витіснити його в Білорусію. Того ж місяця упівці зробили безуспішну спробу розбити у Волинській області з'єднання О. Федорова. Важкі бої з радянськими і польськими партизанами повстанці провели в районі села Майдан на Костопільщині 22 серпня 1943 р.⁸³.

* * *

На фоні цієї безкомпромісної війни всіх проти всіх улітку 1943 р. відбулася ескалація давнього польсько-українського конфлікту. Багатосотрічна окупація Польщею українських етнічних земель і вироблені за цей час взаємні негативні стереотипи в масовій свідомості поляків та українців набули нового звучання в модерну епоху, коли відбувалося становлення польської та української націй, які претендували на власну державність на одних і тих самих землях. З ХІХ ст. польські інтелектуали сповідували т. зв. «історичний» підхід до проблеми відродження своєї державності, прагнули включити до складу нової польської республіки території, які входили до Польщі зразка 1772 р. Вони не бажали бачити процесу формування модерних української, білоруської та литовської націй, вважаючи ці народи нездатними до повноцінного самостійного життя. Трьом окраїнним народам колишньої Речі Посполитої відводилася, в кращому разі, роль сателітів відродженої польської держави. Натомість українські, білоруські й литовські інтелігенти в ХІХ й на початку ХХ ст. піднімали питання створення власних автономій або держав у етнічних межах, включно з тими землями, які поляки вважали східними «стовпами» своєї державності (міста Львів, Кам'янець-Подільський, Гродно, Вільнюс і т. п.).

⁸³ Мотука Г. *Українська партизанка*. — С. 249.

У 1917—1920 рр., коли полякам, українцям і литовцям вдалося в різній мірі реалізувати власні державницькі проекти, суперечки про кордон, які до того часу мали теоретичний характер, вилилися в запеклі воєнні конфлікти — українсько-польську війну та війну за Вільнюс. У результаті українські етнічні землі Лемківщини, Галичини, Холмщини, Берестейщини, Підляшшя, Західної Волині, Західного Полісся опинилися в складі Другої Речі Посполитої. Тодішня польська державна політика щодо шести мільйонів українців може бути передана такою формулою: спочатку державна інтеграція, а потім етнічна й релігійна асиміляція. Уже в 1938—1939 рр. польський генеральний штаб розробляв масштабні плани виселення українців із їхніх етнічних територій і розпорошення у Центральній, Західній і Північній Польщі⁸⁴. Наслідком цього мало бути остаточне зникнення українців у Польщі й вирішення української проблеми.

Цілком зрозуміло, що українські політичні, релігійні й культурні діячі міжвоєнного часу різними способами намагалися вберегти українців від остаточного знищення. Одні бачили можливість врятуватися в лояльності до Польської Держави, інші — у збереженні релігійної та культурної самобутності, ще інші — в боротьбі за автономію українських етнічних земель. Західноукраїнські комуністи покладали надію на об'єднання з Радянською Україною, в якій вони бачили прообраз української соціалістичної державності; а українські націоналісти вбачали вихід у визволенні з-під польської окупації і боротьбі за незалежність України в її етнічних кордонах.

Падіння Польської Держави, півторарічні більшовицькі експерименти в Західній Україні, послідовність націоналістів привели до того, що в 1942—1943 рр. саме націоналістичні організації (особливо бандерівська ОУН) стали виразниками позиції більшості західних українців. Населення, розчароване, як двадцятирічним досвідом співжиття з поляками, так і комунізмом та німецьким «визволенням», усе частіше бачило вихід у створенні власної Української Держави, і тому все більше людей були готові піти за націоналістами, які оголошували безкомпромісну й тотальну боротьбу за державність.

⁸⁴ Іллюшин І. І. *Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — Київ, 2005. — С. 222—223.*

Однак прагнення українців до національної самореалізації у формі власної держави в етнічних межах наштовхнулося на запеклий опір не лише з боку німецьких окупантів і радянських партизанів, але й з боку польських підпільних структур, які віддзеркалювали волю польського еміграційного уряду й більшості поляків Західної України, що хотіли бачити Польщу в кордонах до початку вересня 1939 р. Спроби знайти компроміс чи хоча б відкласти питання нових кордонів на повоєнний час польське підпілля не сприймало. Просякнуте великодержавним шовінізмом польське населення західноукраїнських земель відверто погрожувало своїм українським сусідам, що після відбудови польської держави українців судитимуть за нелояльне ставлення до Польщі в роки війни. Усі намагання керівників українського і польського визвольних рухів знайти порозуміння бодай на платформі боротьби проти спільних ворогів зазнали фіаско. Питання кордону стало каменем спотикання в українсько-польських стосунках 1940-х рр. Щоби зрозуміти, що являла з себе «мала» українсько-польська війна в рамках війни світової, слід бодай окремими штрихами охарактеризувати розвиток конфлікту.

Вересень 1939 р., який приніс катастрофу міжвоєнної польської державності, водночас кардинально змінив долю західних українців. У радянській зоні окупації колишньої Польщі комуністи, які офіційним приводом вторгнення на територію сусідньої держави оголосили захист «єдинокровних братів українців і білорусів», хоч не-хоч повинні були надати першість українському населенню перед поляками. Більшовики здійснили швидко (й доволі бездарну) деполонізацію культурної сфери, привівши співвідношення освітніх і культурних закладів у формальну відповідність до етнічного складу населення регіону. Але найголовніше — комуністи знищили соціальні преференції поляків перед українцями. Українські селяни отримали поміщицькі землі й реманент; польських колоністів, осадників та державних службовців, які були матеріальним втіленням польської зверхності, до великої радості українських селян, почали виселяти в глиб СРСР. Зрозуміло, що за таких умов не могло йтися про взаємне толерування між українцями й поляками. Поляки дивились на українців як на «зрадників» польської держави, «колаборантів» більшовицького режиму і тільки чекали нагоди, аби помститися, українці ж, користуючись моментом, розраховувалися за кривди, завдані поляками у передвоєнні роки.

Аналогічна ситуація була й у німецькій окупаційній зоні. Німці в Генеральному Губернаторстві також мусили толерувати якусь етнічну групу на противагу полякам. Зрозуміло, що цією групою не могли бути євреї. Тож залишалися тільки українці. При повній лояльності німецької влади українці зуміли відродити українське культурне й освітнє життя на Лемківщині, Холмщині, Підляшші. Декілька десятків тисяч українців-утікачів із радянської зони окупації забезпечили український просвітній і культурницький рух достатньою кількістю кадрів. У регіоні розгорнулось активне українське господарське життя. Поляки ж сприймали завзяття українців як «співпрацю» з окупантами, «зраду» і особисту образу. Як і в радянській зоні окупації, вони очікували на слушний момент для помсти. Польська свідомість, затруєна багаторічною шовіністичною пропагандою, не сприймала природного прагнення українців до культурного, національного й економічного домінування на землях, де українці становили етнічну більшість.

Рік 1941 приніс новий розподіл сил в українсько-польське протистояння. Із Закерзоння на схід вирушили десятки тисяч колишніх утікачів від більшовизму. Хтось ішов у похідних групах обох ОУН, хтось із завданнями центру УНР у Варшаві, хтось просто, аби побачити родичів у підрадянській Україні або повернутися до власних домівок, покинутих півтора чи двадцять років тому. Кількість української інтелігенції та громадських активістів на Холмщині, Підляшші й Лемківщині різко скоротилася, натомість намагання українців створити власну державу (про що польські й українські суспільні кола перед німецько-радянською війною говорили майже як про доконаний факт) у 1941 р. зазнали краху. Українські націоналісти вступили в конфлікт із нацистами. Німецький окупаційний апарат і органи самоуправління на окупованих територіях були очищені від українців. Тепер українська інтелігенція й селянство, розчаровані німецькою політикою, перебували в стані апатії, натомість польські кола, котрі навіть не сподівалися на те, що німці не дозволять українцям створити свою державу, відчували ейфорію і піднесення. Ця зміна в настроях виявилася на зламі 1941—1942 рр. На Закерзонні вона вилилась у хвилю нападів польських бойових структур на українських культурних, суспільних і релігійних діячів, які, опинившись у меншості й позбавлені захисту з боку німців, ставали легкими жертвами польського

терору. В Галичині польська громада, поряд з українцями, отримала широкі можливості для самоорганізації та самоврядування. На Волині й Поліссі зміна пріоритетів виявилася в заміні українських адміністраторів польськими службовцями — фактично нацисти повернули на попередні місця роботи польських чиновників дрібної і середньої ланки, яких усунули свого часу більшовики.

Упродовж 1942 р. польський терор проти українських суспільних діячів-деполонізаторів Холмщини, Лемківщини та Підляшшя зростає, із міст і містечок він поступово перекидався на села, де винищувалась освітянська інтелігенція, керівники кооперативів, хорів, діячі «Просвіт», священники.

Аналогічно, на території Волині й Полісся, де польська інтелігенція намагалася втримати або посилити польські культурні й суспільні позиції, а поляки-чиновники в німецькій адміністрації прагнули «відігратися» на українцях так само, як українці «відігравалися» на поляках у роки радянської окупації, українське підпілля вдається до терору. Його жертвами стають польські інтелігенти, чиновники, культурні і релігійні діячі, колишні військовики.

Уже в 1942 р. і поляки, і українці ліквідували людей, яких вважали своїми ворогами, часто разом з родинами, що відкривало шлях до застосування методів збірної відповідальності. Цьогоріч в умовах жорстокої німецької окупації український і польський визвольні рухи створюють на Волині й Поліссі, відповідно в українських і польських селах, загони озброєної самооборони. І польська, й українська молодь, яка становила основу самооборонних загонів, була вихована в безкомпромісному, рішучому дусі. Поляки за всяку ціну бажали залишитись у Польській Державі, не змінюючи місця проживання, а українці так само вперто прагнули нарешті домогтись своїх державницьких прав. Багатомісячний конфлікт, взаємні кривди й образи останніх десятиріч підігрівалися складною ситуацією в регіоні, особистісними й соціальними протиріччями, несусвітними плітками, які поширювалися з блискавичною швидкістю. Взаємини між українською більшістю і польською меншістю на північно-західних українських землях поступово переходили у стадію кипіння.

Хмизу в вогонь підкинула поява в регіоні у 1942 р. крупних з'єднань червоних партизанів. Вбачаючи головного конкурента в українському визвольному русі, вони, природно, спираються у

своїй діяльності на польське населення Волині й Полісся. Польські підпільні кола так само розглядають червоних як очевидних союзників у боротьбі з українцями і німецькою окупацією. Власне, польсько-більшовицький союз проти українського визвольного руху був освячений Й. Сталіном і В. Андерсом ще під час розмови 4 грудня 1941 р. в Кремлі, коли радянський вождь пообіцяв спільними силами «ліквідувати» українців.

У 1943 р., з появою крупних українських повстанських відділів, головними базами, з яких червоні партизани здійснюють антиповстанські акції та напади на «націоналістичні села», стають польські колонії. У відповідь повстанці пацифікують агресивні польські оселі. Також упівці атакують німецькі господарські об'єкти, якими у 80% випадків керували польські фахівці. Під час нападів ці фахівці гинуть, дуже часто з родинами, що ще більше поглиблює конфлікт.

Навесні 1943 р., після втечі українського шуцманшафту з німецької служби, на Волині та Поліссі формуються польська поліція та жандармерія; із Сілезії та Центральної Польщі сюди передислоковуються декількох тисяч польських поліцейських і жандармів; крім того, німці озброюють польську самооборону в селах і містечках, яка фактично перетворюється на постерунки польської поліції. Отже, в цей час німці ведуть боротьбу з УПА значною мірою руками польських поліційних і жандармських структур, які водночас тісно співдіють із польським підпіллям. На квітень—травень 1943 р. складається цікава ситуація: українці вже переходять до відкритого повстання проти німецької окупаційної адміністрації на Волині й Поліссі, натомість поляки все більше намагаються закріпитися в цій адміністрації та її силових структурах, сподіваючись у момент повернення фронту на територію колишньої Другої Речі Посполитої підняти повстання і силами підпілля та лояльної до нього польської поліції захопити владу й відновити на цих землях польську державність. Командувач АК ген. Стефан Ровецький розробляє детальні плани польського повстання і захоплення Львова, Самбора, Дрогобича, Станіславова, Тернополя. Польські сили на Волині, згідно з цими планами, мали бути сконцентровані в західній частині колишнього Волинського воєводства. Вони повинні були опанувати переправи через Буг, щоб забезпечити перекидання польських військ із Люблінщини, і встановити контроль над Свинарським, Землицьким і Смолярським лісовими масивами,

куди мали передислоковуватися загони АК із Польщі⁸⁵. Польські поселення у східній частині колишнього Волинського воєводства мали перетворитися на фортеці, здатні оборонятися перед німцями та перед українцями. Як бачимо, у польських планах, розроблених у квітні 1943 р., ішлося не про що інше як про нову окупацію українських етнічних земель під гаслами боротьби за поновлення польського суверенітету в кордонах 1939 р.

У світлі агресивних польських приготувань і виникнення дивовижних ситуативних союзів між поляками та більшовиками і поляками та німцями, командування УПА й керівництво ОУН(б) на Північно-Західних Українських Землях було зобов'язане застосувати симетричні дії, щоб зберегти єдність українських земель. 18 травня 1943 р. Д. Клячківський видав відозву до польського населення Волині й Полісся, закликаючи опам'ятатися і відмовитись від співпраці з німцями, покинути службу в німецькій поліції і, за прикладом українських шуцманів, дезертирувати. Командувач УПА попереджав, що вже завтра «буде пізно» повертатися з хибного шляху⁸⁶. Відповіддю польської поліції стала страшна пацифікація українського села Дермань 29 травня.

На початку червня 'Клим Савур' знову звернувся до поляків із листівкою, попереджаючи, що за участь польської поліції в «німецькій різанині та катуванні української людності» на поляків Волині й Полісся може впасти кара у вигляді «нової Гайдамаччини чи Коліївщини». Відповідальність за можливий масштабний конфлікт командування УПА поклато на польське керівництво, яке «завело польський визвольний рух» до «антиукраїнського табору московського та німецького імперіалізмів». Д. Клячківський нагадував, що поляки здійснюють свої антиукраїнські акції на українських землях і що «слуги Москви та Берліна» повинні пам'ятати про здатність українців помститися за свої кривди⁸⁷.

Намагаючись запобігти виникненню масштабного антипольського фронту боротьби, керівництво ОУН(б), навіть у світлі агресивної поведінки поляків щодо українських самостійницьких прагнень, намагалося залагодити конфлікт. На початку липня 1943 р. через Службу безпеки (СБ) ОУН(б) було встановлено контакти з

⁸⁵ *Motyka G. Ukrainśka partyzantka. – S. 301.*

⁸⁶ *Ibidem. – S. 328.*

⁸⁷ *Ibidem.*

Делегатурою польського уряду на Волині. 7 липня розпочалися переговори в районі Свинарського лісового масиву. Наступна зустріч мала відбутися 10 липня, однак переговорників із польського боку З. Румеля, К. Маркевіча й візника В. Добровольського було вбито в с. Кустичі коло Ковеля. Польська сторона одразу ж поклала відповідальність за вбивство на українців⁸⁸, хоча можливі й інші пояснення інциденту. Убиті могли стати жертвами радянських партизанів, які прагнули таким чином завадити порозумінню між визвольними рухами двох народів; також їх могли «прибрати» польські підпільні структури. Річ у тім, що переговори з українцями велися від імені представника польського уряду на Волині К. Банаха, який виступав за полагодження конфлікту. Натомість командування АК було проти переговорів з українською стороною, і між Делегатурою уряду та командуванням АК існував на цьому ґрунті гострий конфлікт. Командування аківців, зацікавлене у зриві переговорів, мало на 15 липня 1943 р. власний план атаки на українські повстанські бази й ліквідації українських політичних і військових діячів на Волині.

Тож удар відділів УПА по польських самооборонних базах і колоніях 11—12 липня був превентивним актом, здійсненим з метою запобігти реалізації польських планів, які мали врешті-решт завершитися новою окупацією українських земель. Після цієї масованої повстанської атаки конфлікт поступово вийшов із-під контролю і перетворився на міжетнічну боротьбу, спрямовану на взаємне винищення, яка принесла тисячі невинних жертв з обох боків. Однак слід пам'ятати, що більшість атакованих упівцями польських поселень були перетворені на польські самооборонні бази, в яких разом із поляками часто оборонялися й німецькі окупанти і з яких поляки спільно з гітлерівцями здійснювали каральні акції проти українських сіл.

Свою позицію в українсько-польському конфлікті командування УПА виклало у відозві до поляків, закликавши їх до спільної боротьби за вільні національні держави. Керівництво польського підпілля усвідомило необхідність об'єднання для боротьби зі сильнішим противником тільки в 1946 р., коли загони ВіН* спільно з

⁸⁸ *Ibidem.* — S. 328–329.

* Від пол. *Wolność i Niepodległość* («Свобода і Незалежність») — військове формування, створене на основі АК 2 вересня 1945 р.

УПА почали проводити окремі бойові акції проти комуністичного режиму, однак тоді вже було запізно — долю України і Польщі вирішили, не питаючи згоди ні в українців, ні в поляків.

* * *

У той час як на Волині й Поліссі точилася страшна партизанська війна між упівцями, червоними, поляками, німцями та їхніми союзниками — війна, яка збирала багатий урожай невинних жертв, — геополітична ситуація навколо України ставала дедалі напруженішою. Гітлер востаннє спробував вибити козири з рук Червоної армії на рівнинах Курщини і зазнав поразки. Радянські війська оволоділи Слобожанщиною і рвалися до Дніпра. Британські й американські сили методично просувалися на Півдні Європи, оволодівши Сицилією та Південною Італією, наче готуючись до смертельного для Німеччини стрибка на Балкани.

В умовах змагання двох союзницьких сил за панування в майбутній Європі український визвольний рух знову отримував невеликий шанс використати стратегічне становище України для здобуття незалежності. Однак перед бандерівською ОУН, яка на кінець літа 1943 р. стала майже монопольною силою в українському визвольному фронті, постали нові виклики і завдання. По-перше, слід було офіційно оголосити про війну з Німеччиною. По-друге, необхідно було відкоригувати власну програму і зробити її більш привабливою для населення Сходу, Центру і Півдня України, відкинувши радикальні націоналістичні гасла, посиливши її соціально-економічну складову, відмовившись від згадок про диктатуру тощо. По-третє, важливо було надати новій програмі ОУН(б) загального демократичного звучання задля того, щоб її зрозуміли і привітали евентуальні західні союзники, котрі в будь-який момент могли з'явитися на південно-західних рубежах України.

З метою серйозно відкоригувати програму Організації було проведено III Надзвичайний великий збір ОУН, який засвідчив демократизацію ОУН(б). На наш погляд, відхід від довоєнних догм націоналістичної програми був таким собі «демократичним НЕПом», тактичним відступом задля досягнення стратегічної мети. Він засвідчив, що керівництво ОУН не було сліпими догматиками і заради виконання основного пункту своєї програми — здобуття державної незалежності України — готове було

змінювати менш принципові програмні позиції відповідно до політичної кон'юнктури.

III Надзвичайний великий збір бандерівської ОУН відбувався в с. Свобода Золота на Тернопільщині з 21 по 25 серпня 1943 р. На ньому розгорілася гостра дискусія щодо майбутнього розвитку подій на українських землях. Розглядалися три основні варіанти. Перший варіант полягав у тому, що більшовики можуть повернутися на українські землі й окупувати всю Україну, але будуть надто ослаблені війною, тому подальша потужна розбудова УПА дасть упівцям змогу у слушний момент здійснити глибокі рейди більшовицькими тилами, що призведе до масових повстань на всій території України та в інших національних республіках і врешті-решт зруйнує СРСР. В основі другого варіанту лежали обережні сподівання на можливий прихід на Балкани західних союзників, які зупинять просування комунізму в Європу і, як і після Першої світової війни, будуть вирішувати долю світу. За таких умов теж необхідно було мати щонайпотужнішу підпільну армію, яка могла би стати фактором позитивного вирішення українського питання. Третій варіант, найпесимістичніший, полягав у тому, що СРСР вийде з війни настільки сильним, що жодні повстанські рухи його не зруйнують, а Британія та США будуть дослухатися до позиції Кремля. Єдиним виходом для українських політичних сил прихильники такого погляду бачили в еміграції. Проте налаштовані позитивно учасники з'їзду не сприйняли цього варіанту, хоча, зрештою, саме він виявився найбільш реалістичним.

Внаслідок тривалих і гострих дискусій перемогли прибічники першого варіанту, але також була врахована можливість висадки західних союзників на Балканах. Збір узяв курс на посилення Повстанської армії та на розпалення національних повстань у різних куточках СРСР. У нових програмних постановках ОУН(б) відзначалося, що Організація бореться як проти більшовизму, так і проти німецького нацизму за повне визволення українського народу і побудову Української Держави. Оголошувалося про плани створити в Україні новий державний порядок і новий соціальний лад. Майбутня Українська Держава мала бути демократичною і соціально спрямованою, гарантувати рівність усім громадянам, доступ до освіти, праці та відпочинку, право національних меншин на власний культурний розвиток.

Аналізуючи міжнародну ситуацію, оунівці вважали, що світова війна, яка тривала вже п'ятий рік, увійшла в свою вирішальну стадію, що характеризувалася вичерпанням сил імперіалістів, зростанням суперечностей між імперіалізмами й активізацією боротьби поневолених народів. Ця потрібна формула могла бути розшифрована так: Німеччина й СРСР взаємно виснажені, між СРСР та англо-американцями існують принципові протиріччя, які невдовзі призведуть до конфлікту, у світлі якого ОУН і УПА отримають шанс на реалізацію основної мети — побудови української держави.

Оунівці цілком логічно передбачали, що англійці та американці будуть серйозно противитися можливому встановленню комуністичних режимів у Європі. Націоналістам навіть у страшному сні не могло приснитися, що західні демократії на півстоліття «здадуть» половину Європи на милість Кремля і повторять помилку 1917—1920 рр., коли на поталу більшовикам були покинуті народи колишньої Російської імперії.

Для реалізації нової амбітної програми було обране нове керівництво Організації. Провід ОУН(б) очолило т. зв. Бюро Проводу із трьох осіб — Романа Шухевича, Дмитра Маївського й Ростислава Волошина. Фактично, керівництво всім визвольним рухом сконцентрувалося в руках Р. Шухевича. Колишній лідер ОУН(б) М. Лебедь отримав посаду шефа закордонної референтури і згодом виїхав з України в Західну Європу. Підпілля на Волині та Поліссі далі очолював Д. Клячківський, у Галичині ОУН очолив Р. Кравчук, а в Центральній і Східній Україні — В. Кук. Службою безпеки опікувався М. Арсенич, а пропагандою — М. Прокоп.

Найактивніше до втілення постанов III Збору взялися на Волині й Поліссі, де з липня 1943 р. УПА вже контролювала суцільні території, на яких проголошувалися «повстанські республіки» (Кременеччина, Ковельщина, Степанщина, Деражненщина, Кореччина, район Володимира-Волинського тощо). Щоб упорядкувати адміністративні, господарські та інші питання, Головне командування УПА вже 15 серпня оголосило себе єдиною законною владою на всіх звільнених від німців територіях України⁸⁹. Відштовхуючись від того, що найважливішою проблемою для українського селянства

⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3837. — Он. 1. — Спр. 9. — Арк. 55.

впродовж віків було «земельне питання», повстанське керівництво видало 15 серпня 1943 р. своєрідний «декрет про землю» — «розпорядження в земельній справі Головної Команди Української Повстанчої Армії»⁹⁰. Центральними в цьому документі були два пункти: про ліквідацію колгоспів і про перехід у власність українських селян усіх земель колишніх польських землевласників і колоністів. Розпорядження не встановлювало максимального чи мінімального земельного наділу, лише в пункті четвертому наголошувалося: «Нормою наділу для одноосібних приватних господарств має бути така кількість землі, яка з одної сторони давала б змогу провадити вповні самовистарчальне господарство, а з другої сторони, яка може бути оброблена власною працею даної сім'ї»⁹¹. У цій тезі легко помітити бажання авторів документа усунути передумови для виникнення великих господарств, у яких використовувалася б наймана праця. Ставка робилася насамперед на середняцькі господарства як надійну суспільну опору для УПА. Однак не виключалася можливість і колективного господарювання: у випадку, якщо більшість колгоспників не бажала утворення одноосібних приватних господарств, дозволялося продовжувати «колгоспну господарку на артільних засадах»⁹².

Щоб впровадити в життя земельну реформу, необхідно було створювати органи місцевого самоврядування. З цією метою 27 серпня тодішній Головний командир УПА Р. Клячківський — «Клим Савур» видав наказ № 7, у якому зазначалося:

«УПА в боях з окупантами України, імперіалістами Москвою та Німеччиною здобула цілий суцільний ряд теренів. На цих теренах, де безоглядно панує УПА, треба урегулювати життя громадян, завести бодай частинно певне нормальне життя. Негайно приступити до:

Вибору сільських і районних рад. До кінця місяця вересня запропонувати їх вибір до затвердження місцевими політичними чинниками УПА.

Вибору земельних комісій, які згідно зі зарядженням УПА з дня 15.8.43 р., мають бути поділені поміж селян. Всі землі колгоспні, фільварочні, залишені поляками, мусять бути до 30 вересня 43 р.

⁹⁰ Там само. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 1.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само.

розділені, поорані і засіяні. 30.9.43 р. зложити акти розподілу землі поміж селянами до затвердження через УПА»⁹³.

У цьому ж наказі окремо йшлося про запровадження обов'язкової загальної освіти шкільної молоді, в зв'язку з чим до 30 вересня 1943 р. рекомендувалося розпочати роботу всіх «народних, середніх та фахових шкіл»⁹⁴. Також наказувалося провести поголовний медичний огляд школярів силами лікарів з УПА⁹⁵.

Такі масштабні заходи щодо земельної реформи, організації постачання армії та нормалізації освітнього життя краю вимагали міцної адміністративної бази. Правовою основою для створення цивільної адміністрації стало «Розпорядження з дня 1 вересня 1943 р. про встановлення адміністрації на території України, видане Головною Командою Української Повстанчої Армії, як найвищої та одинокі-суверенної влади на звільнених землях України»⁹⁶. Цей документ доволі цікавий своїм змістом, адже він був своєрідним законом про організацію влади в майбутній українській державі. Перша стаття проголошувала: «Терен України під оглядом адміністративним поділяється на: 1) села й міста, 2) райони, 3) повіти (округи), 4) області. Міста поділяються на: а) містечка, що на рівні з селами підлягають районним управам, б) міста, що підлягають безпосередньо повітовим (окружним) управам, в) міста, що підлягають безпосередньо обласним управам, г) міста, що підлягають безпосередньо Міністерству Внутрішніх Справ, загалом Раді міністрів. Поділ міст зумовлюється кількістю населення та економічними й стратегічними чинниками»⁹⁷. На всіх рівнях, від села до області, передбачалося створення виконавчих органів влади у формі «управ» (замість радянських виконкомів) та виборних рад. Право обирати та бути обраним до міських, районних і повітових рад мали всі громадяни, які досягли 18 років. Стосовно обласних рад та вищих органів державної влади таке право надавалося з 21 року. Компетенція міських, районних, повітових та обласних управ визначалася доволі широкою: вони обіймали всі справи

⁹³ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 10.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація. – Кн. 1: Початки УПА: Док. і мат. – Торонто, 1976. – С. 170–171.

⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 20.

⁹⁷ Там само.

«адміністративного, економічного, культурного, освітнього, поліційного характеру, а крім того деякі справи військові і справи судові господарчого характеру»⁹⁸.

Розпорядження про впровадження цивільної адміністрації почало реально втілюватися з першого ж дня. У звітах оунівської політичної референтури надрайону «Кодак» (північна частина Волинської обл.) за 15 жовтня 1943 р. стверджувалося: «Ковельський, Голобський, Головенський райони опановані нашою адміністрацією у 80%, Матіївський, Маневицький райони — 60%, Шацький, Любомильський, Заболоцький, Любешівський райони — 20% і менше, Ратненський, Камень-Каширський, Седлищанський також на 60—70%. Адміністрація по селах розбудувалась досить швидко. Зараз по виступі УПА по селах почала розбудовуватись наша адміністрація. Адміністрація районів почала розбудовуватись від половини вересня цього р. і ще досі є в стадії розбудови»⁹⁹. Про те, що УПА була впевнена у власних силах і в успіху своєї боротьби свідчить також згадка у цитованому документі про майбутні вибори до райрад. Очевидно, якщо б повстанці повністю не визволили від гітлерівців і не взяли би під свій контроль цілі райони, то їм би не випадало думати про організацію виборів.

* * *

Адміністративну і цивільну роботу УПА проводила в умовах безперервної боротьби з німцями, червоними партизанами та польським підпіллям. Подаємо інформацію лише про декілька найбільших боїв, які в серпні—вересні 1943 р. провели УПА (на Волині й Поліссі) та відділи УНС (у Галичині).

Надзвичайно вдалим був напад повстанських відділів на польське містечко Камінь-Каширський. З цього районного центру німці здійснювали часті каральні й господарчі операції в навколишніх українських селах. Поряд з містечком була німецька авіаційна база, тому райцентр мав солідний гарнізон — роту Вермахту і роту поліції (польського штурманшафту), всього близько 350 осіб. В операції проти цих сил командування УПА на Поліссі задіяло курінь 'Криги' і сотні 'Лисого' та 'Кубика' (до 800 осіб), яким було надано важкі міномети і 75 мм гармату. Командував операцією Ю. Стельмащук

⁹⁸ Там само. — Арк. 21—22.

⁹⁹ Там само. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 29.

(‘Рудий’). 18 серпня всі повстанські відділи були зосереджені в лісі за 12 км від містечка. Операція почалась о 2-й год. ночі. Перша штурмова група чисельністю 30 осіб близько 3-ї год. зуміла непомітно пройти до міста і, проробивши проходи в інженерних загородженнях, захопила німецькі казарми на гірці, яка домінувала над містечком. Після цього було подано сигнал до штурму райцентру основними силами. Німецькі казарми з поліцією було підпалено. Повстанці увійшли до Камінь-Каширського, оточивши залишки німецько-польського гарнізону в декількох будівлях у центрі містечка. 14 полонених німців повстанці розстріляли на очах у населення. До 17-ї год. місто перебувало в руках повстанців. З райцентру було вивезено 600 ц солі, 500 ц борошна, 80 ц цукру, шкіру, військові уніформи, 7 мотоциклів, 11 коней із сідлами, 4 радіоприймачі, 1 радіостанцію, 16 друкарських машинок, 100 пістолетів, 4 німецькі автомати, 10 кулеметів, 20 тис. набоїв. У боях у місті німці й поляки втратили 100 осіб убитими¹⁰⁰.

20 серпня німецька каральна експедиція почала спалювати українські села в районі Цумані. Відділи УПА повели виснажливі бої з карателями в навколишніх лісах. 23 серпня сотня повстанців зробила успішну засідку проти німців у Межиріцькому районі, розбивши поліцейських біля с. Воронівка¹⁰¹.

25 серпня відділи УПА атакували містечко Мізоч, а також однійменну залізничну станцію і державне сільськогосподарське підприємство. У населеному пункті перебували рота німців і рота угорців, а також польська самооборона. Відділи УПА, якими командував Петро Олійник — ‘Еней’, увірвалися в районний центр зі східного боку, взяли під контроль головні будівлі, захопили цукровий завод. Під час бою містечко на 80% згоріло, в пожежі загинуло близько 100 поляків¹⁰².

Улітку 1943 р. керівництво ОУН(б), намагаючись захистити місцеве українське населення від терору рейдуєчого з’єднання радянських партизанів під командуванням С. Ковпака, дає дозвіл на створення в Галичині (в Карпатах і на Прикарпатті) відділів Української народної самооборони. Протягом червня—липня у важкодоступних лісових масивах і горах обладнують підготовчі табори, в яких українську молодь навчають військовій справі. Спочатку

¹⁰⁰ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 17.

¹⁰¹ Мотука Г. Українська партизанка. — С. 212–213.

¹⁰² УПА в світлі документів з боротьби... — С. 18.

відділи УНС не ведуть жодних антинімецьких дій, однак у той же час у Галичині активізуються боївки СБ ОУН, які все частіше здійснюють теракти проти представників німецького адміністративного і господарського апарату в регіоні. З липня 1943 р. німецькі власті в дистрикті Галичина відзначають часті напади націоналістів на державні сільськогосподарські підприємства, лісопереробні заводи, молочарні тощо. Також з'являються згадки про атаки оунівських бойовиків на невеликі німецькі опорні пункти, дільничні відділи поліції тощо. Нападники намагаються заволодіти сільськогосподарською продукцією, технічними засобами, друкарськими машинками, зброєю та боеприпасами.

Прагнучи запобігти поширенню українського повстанського руху на Галичину, в середині літа гітлерівці перейшли до наступальних дій. У липні німецька поліція напала на табір УНС біля містечка Турки в Карпатах. У бою загинуло 10 членів самооборони, а двоє потрапили в полон. У середині серпня німці через своїх інформаторів дізналися про перебування в с. Кеданичі неподалік Коломиї вишкільного табору куреня УНС «Чорні Чорти». Велика карна експедиція оточила табір. Після двогодинного бою німці, втративши 7 убитими, зуміли витіснити курінь із табору в гори. До рук карателів потрапило все оснащення, харчові запаси, важке озброєння, частина архівів. У зумисному викритті табору зазідали ввійти с. Кеданичі, якого згодом ліквідувала СБ.

У той же час гітлерівці отримали інформацію про те, що в с. Межигірці (Станіславівська обл.) перебуває група бійців УНС (30 осіб). Розпочалась облава. Після короткого бою оточені націоналісти здійснили прорив. 20 осіб вирвалося, а 10 загинуло¹⁰³. Ці німецькі напади на самооборону призвели до розгортання антинімецьких виступів УНС у Галичині. 18 серпня зафіксовано першу атаку відділів самооборони на німців у Прикарпатті. Сотня націоналістів розбила табір німецької «Служби праці» в районі містечка Сколього на Дрогобиччині. Було звільнено декілька сотень робітників каменоломні, а німецьку охорону (яку звинуватили в поганому ставленні до робітників) розстріляли.

Уже на початку вересня УНС вступила в масштабні бої з карателями. 1 вересня коломийський курінь УНС «Чорні Чорти» мав

¹⁰³ Motyka G. *Ukrainska partyzantka*. — S. 218–219.

сутичку з німцями в горах, у якій втратив трьох людей убитими. А 3 вересня націоналістам вдалося заманити німців у свою засідку. Німецькій комендатурі в м. Долині було надано фальшиву інформацію про місце дислокації підготовчого табору УНС неподалік містечка. Німецький каральний батальйон, який вирушив на місце, вказане в повідомленні, нікого не виявив. Повертаючись у Долину вузькоколією, німці були атаковані із засідки значними силами самооборони й буквально розстріляні з навколишніх домінуючих висот. Батальйон втратив майже 200 осіб убитими. Це був найбільший успіх новостворених відділів УНС у боротьбі з німцями на початку осені 1943 р.¹⁰⁴

Тоді ж, у перші дні вересня 1943 р., поблизу с. Радовичі, відбувся один із найбільших боїв УПА з німцями на Волині. 5 вересня в цьому районі повстанці вели бої з польськими загонами АК та базами польської самооборони. Для операції проти поляків було стягнуто декілька куренів ВО «Турів». 7 вересня тут з'явилися німецькі армійські підрозділи. Спершу рота Вермахту несподівано натрапила на засідку, організовану сотнями 'Байди' та 'Кубика'. Під час першого бою німці втратили 5 убитими й 11 полоненими. 8 вересня німці відправили каральну експедицію з Ковеля в силі батальйону піхоти, трьох броньованих машин та бронепοїзда. Розпочалися запеклі бої з використанням артилерії з обох боків. Повстанці, які мали чисельну перевагу, але гірше озброєння, билися дві доби (до кінця дня 9 вересня), після чого відійшли в глибокого лісового масиву. Упівці здобули 59 одиниць зброї та вбили 208 противників*. Власні втрати повстанці оцінили з традиційною скромністю — у 16 убитих¹⁰⁵.

¹⁰⁴ Motyka G. *Ukraińska partyzantka*. — S. 218–219.

* Ветерани польського підпілля стверджують, що в цьому бою німці втратили лише 26 солдатів. Також вони вказують на те, що тіла німців були сильно понівечені. Навряд чи в такому бою у повстанців була можливість знущатися над трупами. Понівеченими могли бути хіба що 11 німців захоплених 7 вересня в полон. Скоріш за все, справжнє число німецьких втрат — десь посередині між названими цифрами. Якщо припустити, що вбитих 8–9 вересня німців було стільки ж, скільки одиниць захопленої зброї (тобто 59) і додати до цього числа 11 убитих полонених та ще 5 убитих напередодні, то вийде доволі вірогідне число — 75 осіб. Враховуючи, що повстанців було більше й що німці атакували на незнайомій території, вони цілком могли втратити стільки людей за три дні.

¹⁰⁵ Шанковський Л. *УПА // Історія Українського війська*. — Львів, 1996. — С. 526–527.

Другою легендарною подією у вересневих зіткненнях УПА з німцями на Волині стали бої в с. Загорів. 11 вересня неподалік православного монастиря Різдва Пресвятої Богородиці несподівано була атакована німецьким каральним відділом чота особливого призначення Андрія Марценюка — ‘Берези’ (44 бійці, озброєні стрілецькою зброєю, трьома ручними кулеметами, станковим кулеметом «Максим», легкими мінометами і ручними гранатами) із куреня Порфира Антонюка — ‘Сосенка’. Повстанці відійшли за монастирські мури і вчинили шалений опір атакам противника. Розуміючи, що взяти штурмом монастирські стіни буде доволі складно, німці викликали на допомогу авіацію. Три бомбардувальники розбомбили монастир, однак штурм, який німці розпочали після бомбардування, був відбитий. Після цілого дня боїв о 2-й год. ночі, під покровом туману повстанці здійснили відчайдушну спробу прориву. Вирватися вдалося 12, трое сховалися в нішах і підвалах монастиря, 29 загинуло в бою¹⁰⁶.

Наприкінці вересня черговий значний успіх у боротьбі з німцями здобули відділи УНС у Галичині. Чота Дмитра Гаха — ‘Скуби’ на дорозі Космач—Коломия організувала засідку, до якої потрапили чотири вантажівки з німцями. У перехресному вогні гітлерівці, за українськими даними, втратили до 70 осіб убитими¹⁰⁷. Навіть якщо ці цифри втричі перебільшені, удар, як для партизанської акції, був доволі дошкульним.

21 вересня чота УПА оточила 18 німців у с. Ставок неподалік Ковеля. Після короткого бою німці втратили 17 осіб убитими, одному вдалося втекти¹⁰⁸.

Загалом же в боях і сутичках з окупантами в червні—вересні 1943 р. загинули 1 237 українських повстанців і понад 3 тис. гітлерівців та їхніх союзників¹⁰⁹.

Тривала війна і з радянськими партизанами. 7 вересня з’єднання Івана Федорова спільно з польськими націоналістами почало черговий рейд українськими селами, під час якого, як стверджують

¹⁰⁶ Чабан В. *Волинські Фермопіли // Літопис Голготи України. – Т. 3. – Львів, 1997. – С. 402–404.*

¹⁰⁷ Мотука Г. *Українська партизанка. – С. 219.*

¹⁰⁸ *УПА в світлі документів з боротьби... – С. 18.*

¹⁰⁹ Муковський І. Т., Лисенко О. Є. *Українська повстанська армія та збройні формування ОУН... – С. 19.*

радянські джерела, загинуло 47 повстанців. У жовтні важкі бої між суперниками точилися в районі сіл Стара Рафалівка, Берестяни, Журавичі, Карпилівка, Дерть, Борова (останні три села радянські партизани спалили за підтримку повстанців, убивши понад 200 мирних мешканців)¹¹⁰.

У протистоянні з радянськими партизанами повстанці не припиняли спроб поширити свої впливи якнайдалі на Схід. Німецька розвідка доносила, що командування УПА активно відправляє на Схід крупні рейдуючі групи, які прагнуть пробитися до Дніпра і закріпитись у лісах Центральної України. Очевидно, в такій тактиці Р. Шухевич і Д. Клячківський бачили праобраз майбутніх рейдів в інші регіони СРСР з метою підняти там антибільшовицькі повстання. У цей період активізується повстанська пропаганда із закликами підняти на національно-визвольну боротьбу, спрямованими не лише до українців, але й до інших поневолених народів СРСР.

* * *

У жовтні—листопаді 1943 р. ситуація на Волині й Поліссі ускладнилась у зв'язку з відступом німецьких фронтових військ, які буквально «затопили» регіон, та масованим просуванням на захід радянських партизанів.

1 жовтня німецький відділ, який займався реквізицією сільськогосподарської продукції в с. Точивики Острозького району, був несподівано атакований групою сільської самооборони. Внаслідок сутички 21 німець був застрелений, 3 поранені 5 потрапили в полон. 3 жовтня повстанці розбили групу гітлерівців у районі Радивилова, вбивши при цьому 9 німців. 5 жовтня у сутичці з самообороною села Боярці Млинівського району загинув один німецький солдат. 6 жовтня чота УПА із сотні 'Гордієнка' атакувала німців і поляків, що поверталися з «господарчої акції» в с. Коківець. Під час бою загинули шестеро німців і один поляк. 8 жовтня відділи УПА вели бої з німецькими карателями в районі Клевани та Володимирця, при чому біля останнього вдалося захопити справний легкий німецький танк. 13 жовтня відбулася сутичка з карною експедицією німців та поляків у с. Нараїв на Дубенщині, в ході перестрілки загинуло двоє німців. 15 жовтня сільська самооборона

¹¹⁰ Мотыка Г. *Українська партизанка*. — С. 250.

разом із боївкою СБ ОУН відбила напад німецької карної експедиції на с. Срібне коло Радивилова. Німці втратили при штурмі села 13 убитими. 20 жовтня бої між УПА і німцями точилися в с. Шкрабатівці Дедекальського району¹¹¹.

Жовтень 1943 р. приніс нову хвилю німецького терору, що вилилась у болісні втрати для українців Волині. 1, 15 і 16 жовтня гітлерівці здійснили масові розстріли українських в'язнів у тюрмах Кременця, Луцька, Рівного та Дубна. Жертвами езекуцій стали 830 осіб¹¹². Паралельно з розстрілами в'язнів німці почали антипартизанські акції, які зводилися, здебільшого, до масового бомбардування з літаків і обстрілювання з артилерії великих лісових масивів та знищення сіл. 9 жовтня у відповідь на атаку повстанців на німецький конвой карателі розстріляли 70 мешканців с. Радогощі, 12 жовтня, після того як сотня УПА знищила в с. Точевики відділення німців, каральна експедиція спалила 13 українських сіл неподалік Острога, убивши при цьому 500 цивільних громадян. У пацифікації поряд з німцями активну участь брала польська допоміжна поліція. Після вдалої атаки повстанців на райцентр Мізоч у ніч з 3 на 4 листопада, в якій німці, угорці та поляки втратили декілька сот убитими, каральна експедиція окупаційних військ спалила села Бущі, Мости, Борщівка й розбомбила авіацією повстанський шпиталь у лісі біля Бущі¹¹³.

Масштабні антиповстанські акції провели німці 2—3 листопада. Впродовж першого дня авіація розбомбила містечко Степань, після чого його розграбували поліційні відділи; тоді ж було спалено райцентр Рафалівку й с. Великі Осинці. Наступного дня гітлерівці пацифікували містечко Деражню, де загинуло 250 мирних мешканців.

3 листопада каральна група прочесала населений пункт Стидинський, у якому під час акції було вбито 249 осіб. Того ж дня важкі бої з німцями тривали в районі Колок, де були розташовані великі повстанські бази. У цих боях гітлерівці використовували авіацію, артилерію і повітряний десант. Карателям вдалося розбити з'єднання УПА й витіснити їх у сусідні райони. 10 листопада

¹¹¹ УПА в світлі документів з боротьби... — С. 21—25.

¹¹² Мотука Г. *Українська партизанка*. — С. 215.

¹¹³ Літопис УПА. *Нова серія*. — Т. 2: *Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944: Документи і матеріали*. — Київ—Торонто, 1999. — С. 350, 437—438.

масштабні антиповстанські облави німці проводили в районі м. Володимирця. Їхніми жертвами стали 50 підпільників¹¹⁴.

Посилення німецького терору і натиску на УПА помітила радянська партизанська розвідка. 14 листопада в донесенні керівника рівненських партизанських з'єднань В. Бегми до Українського штабу партизанського руху відзначалося: «Останнім часом німці активно ведуть боротьбу з націоналістами»¹¹⁵. Детальніше про це писав комендант ВО «Турів» у наказі № 7 від 16 листопада 1943 р.: «В останніх часах німці посилили сильно кампанію винищування відділів УПА. В акціях беруть участь літаки і танки. Хвиля німецького нищення і терору охопила всі простори між Горинню і Стиром. На Цуманщині, Колківщині та інших сусідніх районах повно німецького війська. Все граблять і палять. Не лишають нікого і нічого. По селах дуже шукають за криївками. Населення під сильним німецьким терором показує місце криївок. Акцію ведуть широко і на довгу скалю»¹¹⁶.

Найсприятливіше для лісової армії розгорталися події на південному-сході Волині в районі ВО «Богун». До успіхів повстанців у листопаді 1943 р. в цьому регіоні слід зарахувати вдалий напад на німецьку реквізиційну експедицію біля с. Смига на Кременеччині, коли загинуло 18 німців, і атаку сотень Семена Котика — 'Докса' та 'Птаха' на велику групу німців біля с. Ярославичі Млинівського району, під час якої карателі втратили 25 солдатів убитими¹¹⁷.

Доволі масштабними боями позначилося протистояння з німцями відділів УНС у Прикарпатті у жовтні—листопаді 1943 р. 5 жовтня коло Космача вишкільний відділ УНС напав на групу німців, убивши при цьому 20 осіб. 30 жовтня в с. Недільна коло Самбора німецька каральна експедиція оточила табір УНС. Протягом дня німці безуспішно штурмували добре укріплені в гористій місцевості позиції повстанців. Після цілоденного бою, під покровом ночі оборонці табору вирвалися з оточення й вийшли в гори. За даними української сторони, в боях загинули 160 німців, втрати серед повстанців оцінено цифрою 34 убитих¹¹⁸.

¹¹⁴ *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 2. — С. 506–507.

¹¹⁵ *Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА.* — С. 187.

¹¹⁶ *Там само.*

¹¹⁷ *УПА в світлі документів з боротьби...* — С.24–26.

¹¹⁸ *Там само.* — С. 19–21.

Наприкінці листопада 1943 р. відділи УНС вели важкі оборонні бої з німецькими каральними експедиціями в районі Копиленців, Чорного Лісу, Станіславова¹¹⁹.

Протягом жовтня—листопада УПА й УНС мали 47 боїв із німцями, а сільська самооборона — 125 сутічок.

У жовтні—листопаді у важких боях з ворогом, який переважав чисельно, повстанці знищили понад 1,5 тис. німців. Втрати упівців та УНС (без сільської самооборони й мирних мешканців) сягнули 414 осіб убитими¹²⁰.

У той же час із червоними партизанами було проведено 54 бої¹²¹. Звіти радянських партизанів свідчили, що в Рівненській і Тернопільській областях населення налаштоване націоналістично, а тому спільно з повстанцями перешкоджає розвитку партизанського руху. «Дрібні групи партизанів націоналісти просто знищують. Вступаючим у ці області партизанам створюються неможливі умови, влаштовуються засідки, постійні напади на загони великими силами». Наприкінці жовтня — на початку листопада командири І. Шитов і О. Сабуров доповідали, що активність націоналістів наростає, повстанці намагаються витіснити партизанів з Волині та українського Полісся в Білорусію. Частими стали бої неподалік партизанського аеродрому в с. Дубники Городницького району Житомирської області. Паралізованими виявилися радянські диверсанти і розвідники. Як відзначали радянські звіти, в цей час червоні загони втратили в боях з УПА «сотні найкращих партизанів». У з'єднанні О. Федорова, наприклад, загинули двоє командирів рот — Авксентьев і Вольтунов, у з'єднання ім. Щорса — комісар Пасенков і заступник командира з диверсій Валовій¹²².

З наближенням фронту радянські партизани все більше «заводнювали» Волинські та Поліські ліси і навіть проникали в Галичину. Згідно з директивою НКГБ УРСР від 26 жовтня 1943 р., партизани, які діяли на Правобережжі, повинні були максимально далеко проникати на територію Західної України і поряд з руйнуванням комунікацій противника масштабно боротися з УПА, — оскільки керівництво республіки надзвичайно стурбоване «зростаючою

¹¹⁹ Там само. — С. 21–22.

¹²⁰ Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА. — С. 188.

¹²¹ Там само. — С. 204.

¹²² Там само.

активністю бандерівської ОУН і бойовими діями створеної нею Повстанської Армії»¹²³.

Повстанці, зі свого боку, намагаючись підготуватися до подальшої боротьби проти радянської влади, намагалися витіснити противника з ключових лісових масивів, а також здійснили «чистку» серед своїх лав і в середовищі прокомуністично налаштованих селян. Щоб ефективніше «викурити» партизанів зі своєї території, упівці спробували позбавити червоних продовольства, зриваючи їхні «господарські операції» та суворо караючи тих селян, що добровільно давали партизанам їжу чи фураж. Партизани змушені були витратити на заготівлю харчів чимало сил. В. Бегма вказував у звіті, що на «господарські операції» партизани змушені виходити цілими взводами або ротами, озброївшись автоматичною зброєю і кулеметами. Найбільші баталії «за продовольство» розгорілися між УПА і партизанами в листопаді—грудні, коли обидві лісові армії створювали зимові запаси. Особливо жорстокими у грабунку селян під час заготівлі харчів на Поліссі виявилися Пінська партизанська бригада і польський партизанський загін ім. Тадеуша Костюшка. Зокрема, 18 грудня загін ім. Костюшка й загін ім. Сталіна напали на с. Лахвичі. Їх обстріляла місцева самооборона, яка після півгодинної перестрілки відійшла в ліс. Відтак партизани убили 25 мешканців села, спалили половину хат, доценту пограбували селян, забравши в них крім продовольчих запасів усю худобу й коней, полотно, рушники, простирадла, одяг і т. п. Цікаво, що майже ідентичні відомості про цей випадок містяться у повстанських джерелах і у спогадах учасниці радянського партизанського руху Ф. Соломян-Лоц¹²⁴.

* * *

У жовтні 1943 р. в історії бандерівської ОУН відбулися ще дві важливі події — на початку місяця з інспекцією на Волині та Поліссі побував фактичний керівник Організації Р. Шухевич. Перед ‘Тарасом Чупринкою’ стояло завдання ознайомитися з досвідом розбудови УПА і визначити, наскільки доцільно переносити його на інші території України. Судячи з усього, побачене справило на Р. Шухевича колосальне враження. «Повстанські республіки» з

¹²³ Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА. — С. 205.

¹²⁴ Мотука Г. *Українська партизанка*. — С. 258.

цивільною адміністрацією, школи, система медичного обслуговування населення, підприємства, які виробляли сірники з символікою лісової армії, млини, молочарні, мармеладні і макаронні фабрики, майстерні з пошиття уніформ і ремонту зброї, старшинські та підстаршинські школи, все це виглядало наче якась цілком інша реальність, яка не вписувалась у загальну воєнну картину. Після відвідин Р. Шухевич став беззастережним прихильником поширення волинського досвіду на інші регіони України. Він особисто очолив УПА і таким чином зосередив у своїх руках керівництво всією збройною боротьбою. Прибувши з Волині до Львова, Р. Шухевич наприкінці жовтня 1943 р. скликав першу після III Надзвичайного великого збору конференцію ОУН. На зібранні, що відбувалося в конспіративній квартирі на вул. Личаківській, окрім Романа Шухевича, були присутні: Дмитро Маївський, Дарія Ребет, Микола Лебець, Дмитро Грицай, Михайло Степаняк, Олександр Луцький, Мирослав Прокоп, Василь Охримович, Ростислав Волошин. Р. Шухевич відзвітував про свою поїздку і про стан УПА на Волині. Після дискусій було ухвалено рішення поширювати волинський досвід на Галичину і Правобережжя. Волинь і Полісся мали залишатися головними базами повстанського руху, там передбачалося створювати великі продовольчі склади, концентрувати збройні запаси, готувати кадри. Вже організовані групи повстанців із волинських та поліських лісів мали рейдувати в інші області і закріплюватися на місцях. Основний наголос у питанні заготівлі харчів та озброєння слід було робити на реквізиції з німецьких сільськогосподарських підприємств і складів, роззброєнні німців і їхніх союзників. Також на конференції вперше детально було обговорено проект створення понадпартійної репрезентації воюючої України, яка мала б нав'язати контакти із західними альянтами в якості підпільного українського уряду. Річ у тім, що за умов очевидного програшу Німеччини в війні командування УПА і керівництво ОУН провело переговори з Бухарестом і Будапештом, а також низку локальних перемовин із командирами окремих частин і з'єднань угорців, італійців, словаків, румунів, латишів. Суть місцевих розмов зводилася до укладення угод про ненапад, підтримку УПА зброєю в обмін на харчі й безпечний прохід підконтрольними повстанцям територіями. Переговори ж у Бухаресті і Будапешті, на думку більшості дослідників, були спробою

вивести українське питання на міжнародну арену — можливо, налагодити контакти з країнами Заходу. Під час цих переговорів гостро давався взнаки брак загальноукраїнського органу, який би репрезентував перед світом боротьбу за незалежність України й міг би бути визнаний повноправним представником українського народу.

З метою формування репрезентативної понадпартійної структури конференція доручила Р. Волошину провести переговори з мельниківцями й представниками довоєнних українських партій.

Одночасно, реалізуючи тактику повстання всіх поневолених народів СРСР, оунівці провели 21—22 листопада 1943 р. Першу конференцію поневолених народів Східної Європи і Азії у с. Будараж на Рівненщині. До участі в конференції було відібрано 39 осіб, які представляли національні легіони в УПА і були вихідцями з 13 радянських республік чи автономій. Окрім п'яти українців, у конференції брали участь по шестеро грузинів і азербайджанців, п'ятеро узбеків, по четверо вірмен і татар, по двоє білорусів і осетинів, а також казах, чуваш, кабардинець, черкес і башкир. Очевидно, що люди, які взяли участь у конференції, були випадковими особами, які в кращому разі мали авторитет серед своїх товаришів по зброї, але не репрезентували своїх народів. Однак керівництво українського визвольного руху сподівалося з їхньою допомогою створити справді потужні національні легіони при УПА, які би змогли пробитися у свої рідні краї, щоб розпалити там полум'я загальносоюзного повстання. На конференції було ухвалено відозву «До народів СРСР» і створено Союз поневолених народів Східної Європи та Азії. Практично виявити себе в ході війни (окрім розповсюдження пропагандистських летючок) цьому союзові не вдалося. Лише в повоєнні роки на Заході ідея Союзу поневолених народів була трансформована в Антибільшовицький блок народів і доволі вдало реалізована в умовах еміграції.

У грудні 1943 р. у Львові зібралася Друга конференція ОУН(б), склад її учасників повторював склад учасників жовтневої конференції, до яких приєдналися шеф СБ Микола Арсенич і лідер підпілля на Великій Україні Василь Кук. На зібранні було вирішено остаточно перетворити відділи УНС в УПА-«Захід» і

послідовно дотримуватись у пропаганді й організаційній літературі постанов та програмних змін, затверджених на III Надзвичайному великому зборі. Також на грудневій конференції було попередньо затверджено склад позапартійного органу — політичної надбудови УПА і проект його назви — Головна Визвольна Рада. Таким чином у наказі Головного військового штабу УПА від 18 грудня 1943 р. уже стверджувалося, що Повстанська Армія є українськими збройними силами, «найвищим зверхником» яких вважається «Головна визвольна рада».

Саме в грудні 1943 р. командування УПА доклало найбільших зусиль, щоб переформувати свої збройні відділи партизанського типу в регулярну армію. Велику увагу було приділено посиленню дисципліни, впровадженню статутів зразка регулярних армій, системи військових звань, підготовки кадрів тощо.

Тим часом, в останній місяць 1943 і в перший місяць 1944 р. фронт відкотився безпосередньо на територію діяльності УПА-«Північ» та УПА-«Південь», бої йшли в Житомирській, Вінницькій, Рівненській областях. Повстанські відділи опинились у фронтовій смузі. Перед ними постали два найголовніші противники — радянські партизани й диверсанти, яких масово закидали в ліси за лінію фронту групами по 500—1 000 осіб, і німецькі частини, які намагалися придушити і повстанський, і червоний партизанський рухи у своєму тилу. Важкі бої відділів УПА з німцями, козачими частинами при німецькій армії та поліційними загонами, складеними з представників різних народів СРСР, відбувалися на зламі 1943—1944 рр. у лісах коло Маневичів, Кудриня, Кременця, Дубна, Острога, Кам'янець-Подільського.

Намагаючись вивести свої відділи з-під ударів німецької армії, червоних партизанів і радянських військ, Головне командування УПА 24 грудня 1943 р. затвердило «Тактичну інструкцію», згідно з якою на «німецькому фронті» слід було подбати про якнайбільше збереження всіх «фізичних, духовних і моральних сил і засобів нації для вирішального моменту боротьби», а тому проводити лише самооборонні акції, уникаючи «зачіпних боїв» проти німців. Битися з німцями можна було лише у випадку їхнього нападу, під час захисту населення від каральних експедицій, з метою «відстрашення» їх від подальших антиповстанських заходів, для здобуття зброї та амуніції. При цьому підкреслювалося, що

найголовніше — перезимувати без втрат. Також командування і Головний військовий штаб УПА наказували за можливості стягнути всі повстанські відділи і з'єднання у великі лісові масиви для того, щоб перечекати перехід фронту. Найгірше в цій ситуації було куреням УПА-«Південь», яким довелося покидати територію Поділля й Уманщини та рухатися в напрямку Кременецького і Славутського лісових масивів або за Збруч на територію Галичини. Зберігся звіт командира 'Гармаша' про відхід одного з куренів УПА-«Південь» на Захід у січні 1944 р., документ дає змогу скласти уявлення про ці події: «Дня 1.1.1944 р. від командира Остапа дістав я наказ виїхати до Вінниці з Умані. Тож виїхав я 1.1.1944. Прибув до Вінниці 3.1.1944 р. де зустрівся з другом Батьком. Батько отримав мене з курінним Бистрим, котрий має йти зі мною з двома сотнями на Уманщину. В той час на Вінниччині було около чотири сотні війська. [...] В тих днях ще, ато в селі Лисогірка, де стояло наше військо, мали бій з німаками, котрий був по нашій стороні виграний. Німоту відбито з більшими втратами людськими й матеріальними. Німота лишила 35 своїх трупів на полю бою і оставила 2 полкових міномети, 13 скорострільів легких "Кольт", 80000 амуніції до гвинтівок, 400 ручних гранат, 3 радіо-апарати, 3 автомобілі, багато печеного хліба і іншого дечого. Той бій провадив сотенний Довбуш. Хотя й військо було добре, однак, тоді в тих теренах не можна було перебувати. Ато з таких причин, що німаки відступали з фронтом і заповнили всі села своїм військом, а ліси були опановані більшовицькими партизанами і в додатку ще й ми. Значить наш рух був більшовикам дуже знаний, тому що бачили наше військо і навіть мали з нами переговори і т. д. Тож ми рушили в напрямку на захід. По дорозі мали ми іще два поважні бої, один в селі Перогівка, котрий теж зістав по нашій стороні виграний. Німаків було 185, а наших одна сотня, котрою провадив сотенний Довбуш. Німаки оставили на полі бою 37 вбитими, ми здобули одну автомашину, пару "Кольтів" і амуніції, а з наших двох забитих. А третій бій відбувся в селі Канівка. Це село Канівка лежить в степу Кам'янець-Подільської області, над Збручем. З обставин маршруту ми заквартирували вже дньом в цім селі. В других селах стояло довкола повно німаків. В десятій годині дня зачався бій з кількакратно більшою силою німаків. Німаки зайняли вже були половину села, коли сотенний Сокіл у

завзятім бою вигнав німаків із села. Було так, що ішли на рукопашні бої, кидали гранати через хати і так вигнали німаків із села. У той час командир Саблюк вислав горою за селом чоту, котра спричинила собою панічний відступ німаків. Цілий день німаки наступали, щоб знову захопити село, але всі наступи були відбиті з великими німецькими втратами. Аж надвечір німці вжили танків і літаків та й запалили те село, де наше військо містилось. Тоді ми мусіли відступити. Скористалися ми тим, що дим із горючого села нісся на поле і тим зробив нам добру заслону до відступу. Втрати по нашій стороні 4 убитими, а німаків 222. [...] Далі відділ потяг у Галичину»¹²⁵.

Очевидно, що не всі бої з німцями виглядали так блискуче, проте все одно основні кадри повстанських відділів удалося зберегти перед німецьким натиском у час просування фронту через Волинь, Полісся та Поділля.

Також у грудні 1943 — січні 1944 р. тривали завзяті бої між УПА і червоними партизанами в лісах Житомирщини, Вінниччини, Хмельниччини, Рівненщини і північної Тернопільщини. Впертий і жорстокий характер боїв відзначали обидві сторони. Зокрема, еміграційний історик Л. Шанковський писав: «Боротьба з червоними партизанами була куди складнішою за боротьбу з німцями. Партизани — це був бойовий, відважний і жорстокий противник, що знав мову і місцеві умови та вмів прекрасно маскуватися. У боротьбі з цим противником УПА здобувала важливий досвід для прийдешньої боротьби»¹²⁶. Аналогічно радянські учасники подій визнавали Повстанську Армію небезпечнішим противником за німців. У своїх звітах до ЦК КП(б)У керівник партизанів Кам'янець-Подільської області С. Олексенко зазначав, що був свідком декількох боїв, у яких повстанці «міцно билися». «Партизани, учасники цих боїв говорили, що таких нахаб в боях ще не бачили»¹²⁷. Відомий партизанський командир полк. Н. Наумов 24 грудня 1943 р., напередодні рейду його з'єднання територією Західної України, занотував у щоденнику: «Я молю свого бога, щоб німці до мого прибуття

¹²⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943–1959). — Кн. 1: 1943–1945. — Київ–Торонто, 2002. — С. 149.

¹²⁶ Шанковський Л. УПА. — С. 529.

¹²⁷ Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА... — С. 204.

вигнали бандерівські банди з Кременецьких лісових масивів і взагалі із Західної України»¹²⁸.

На зламі 1943—1944 рр. лідерам ОУН і командуванню УПА стало цілком очевидно, що німці вже недовго утримуватимуть українські землі, англо-американці не прийдуть на Балкани, в Румунію та Угорщину, а радянські війська й репресивний апарат більшовиків залишаються достатньо сильними. Перед українським підпіллям відкривалася нова перспектива — тривалої і виснажливої боротьби з радянським режимом, боротьби без компромісів і поступок, аж до остаточного знищення противника. ОУН і УПА підготувалися до цієї боротьби так добре, як це було можливо в умовах війни. Ліва частина цієї підготовки припала на 1943 рік — рік великої праці і великих сподівань.

¹²⁸ Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА... — С. 204.